

δοκιμές

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΑΚΑΙΝΑ, Ποιος Θυμάται τη Μήτιδα; Ο υφηλός μοντερνισμός, η πρακτική γνώση και οι αποτυχίες του εκσυγχρονισμού * ΜΑΝΟΛΗΣ ΤΖΑΝΑΚΗΣ, Η έννοια του εαυτού στο ύστερο έργο του Michel Foucault * ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Η ελληνική ιστοριογραφία για τη δεκαετία 1940: Τα πρώτα συνέδρια (1978) * ΜΑΡΙΑΗ ΣΤΑΥΡΟΥΛΗ, Παιδαγωγικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στη σύγχρονη πρωτοπορία: το μουσικό θέατρο του Γιώργου Κουρουπού στο Créteil * ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΑΒΒΑΝΑΚΗΣ, Επαγγελματικές δραστηριότητες, χώρος και εθνοτοπική ταυτότητα στους Περιβολιώτες Βλάχους κατά τις αρχές του 20ού αιώνα * ΑΙΜΙΛΙΑ ΒΗΛΟΥ, Το καταστατικό, η οργάνωση και η λειτουργία του ΚΚΕ μετά τη Μεταπολίτευση * ΙΑΣΩΝΑΣ ΖΑΡΙΚΟΣ, Η Ευρώπη μετά: η εφημερίδα *Καθημερινή* και τα όρια στην Ανάπτυξη * ΣΙΣΣΥ ΤΣΑΒΔΑΡΑ, Οι δηλώσεις μετανοίας στην εφημερίδα *Εμπρός*: Μια ποιοτική προσέγγιση ποσοτικών δεδομένων * ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΖΑΖΑΣ, Το πρώτο βιβλίο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Jacob ben Asher, *Arba'ah Tûrîm*, 1493 * ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΑΪΜΑΚΗΣ, Αθλητική κοινωνικότητα, περιπέτεια, ανταγωνισμοί: Η κοινωνιολογία των αισθήσεων του Ζίμελ στη μελέτη του αθλητισμού

23 - 24

Άνοιξη 2020

δοκιμές - dokimes

τεύχος 23-24

Άνοιξη 2020

ISSN 1106-2673

9 771106 267307 >

δοκιμές

δοκιμές

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

23 - 24

Άνοιξη 2020

δοκιμές

επιθεώρηση κοινωνικών σπουδών

Διεύθυνση:

Ν. Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης

Συντακτική Επιτροπή:

Ε. Ανδριάκαινα, Ν. Βαφέας, Δ. Ζαζάς,
Γ. Κουμπουρλής, Α. Οικονόμου, Ν. Παπαχριστόπουλος,
Ν. Ροτζώκος, Θ. Σπύρος, Δ. Τζάκης, Β. Τζούκας,
Γ. Τζουρμανά, Θ. Τσούμας, Μ. Χουμεριανός

Επιμέλεια: Δημήτρης Ζαζάς

δοκιμές, επιθεώρηση κοινωνικών σπουδών
υπεύθυνος: Νίκος Κοταρίδης, λεωφόρος συγγρού 176, 171 23 Αθήνα
τηλ. 210 9201781, e-mail: dokimespanteion@gmail.com

ISSN 1106-2673

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΑΚΑΙΝΑ

Ποιος Θυμάται τη Μήτιδα; Ο υψηλός μοντερνισμός,
η πρακτική γνώση και οι αποτυχίες του εκσυγχρονισμού

[σσ. 7-47]

*

ΜΑΝΟΛΗΣ ΤΖΑΝΑΚΗΣ

Η έννοια του εαυτού στο ύστερο έργο του Michel Foucault

[σσ. 49-64]

*

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

Η ελληνική ιστοριογραφία για τη δεκαετία 1940:

Τα πρώτα συνέδρια (1978)

[σσ. 65-96]

*

ΜΑΡΙΛΗ ΣΤΑΥΡΟΥΛΗ

Παιδαγωγικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στη σύγχρονη πρωτοπορία:
το μουσικό θέατρο του Γιώργου Κουρουπού στο Créteil

[σσ. 97-114]

*

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΑΒΒΑΝΑΚΗΣ

Επαγγελματικές δραστηριότητες, χώρος και εθνοτοπική ταυτότητα
στους Περιβολιώτες Βλάχους κατά τις αρχές του 20ού αιώνα

[σσ. 115-148]

*

ΑΙΜΙΛΙΑ ΒΗΛΟΥ

Το καταστατικό, η οργάνωση και η λειτουργία
του ΚΚΕ μετά τη Μεταπολίτευση
[σσ. 149-182]

*

ΙΑΣΩΝΑΣ ΖΑΡΙΚΟΣ

Η Ευρώπη μετά: η εφημερίδα *Καθημερινή*
και τα όρια στην Ανάπτυξη
[σσ. 183-211]

*

ΣΙΣΣΥ ΤΣΑΒΔΑΡΑ

Οι δηλώσεις μετανοίας στην εφημερίδα *Εμπρός*:
Μια ποιοτική προσέγγιση ποσοτικών δεδομένων
[σσ. 213-240]

*

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΖΑΖΑΣ

Το πρώτο βιβλίο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
Jacob ben Asher, *Arba'ah Tûrîm*, 1493
[σσ. 241-261]

*

ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΑΪΜΑΚΗΣ

Αθλητική κοινωνικότητα, περιπέτεια, ανταγωνισμοί:
Η κοινωνιολογία των αισθήσεων του Ζίμελ στη μελέτη του αθλητισμού
[σσ. 263-288]

Επαγγελματικές δραστηριότητες, χώρος και εθνοτοπική ταυτότητα στους Περιβολιώτες Βλάχους κατά τις αρχές του 20ού αιώνα

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ ΑΥΤΟΥ ΕΙΝΑΙ Η καταγραφή των επαγγελματικών ασχολιών των Περιβολιωτών Βλάχων/Αρμάνων κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και, ακολούθως, η διερεύνηση των σχέσεων οικονομικο-κοινωνικής οργάνωσης, χώρου και συλλογικής ταυτότητας στη μακρά διάρκεια. Στην κατεύθυνση αυτή, εστιάζουμε στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ως ένα κομβικό σημείο, μια τομή για τη μακρά διαδικασία οικονομικο-κοινωνικής και πολιτισμικής μετάβασης και ενσωμάτωσης της περιβολιωτικής κοινότητας στην νεωτερική εθνική κοινωνία.

Κατ' αρχάς, ο όρος «Περιβολιώτες» παραπέμπει στον τόπο καταγωγής της συγκεκριμένης ομάδας, το χωριό Περιβόλι, το οποίο βρίσκεται στον νομό Γρεβενών, σε υψόμετρο 1200-1400 μέτρων. Σύμφωνα με την αντίληψη που κυριαρχεί σήμερα μεταξύ των μελών της κοινότητας αλλά και ευρύτερα, αυτό που τους χαρακτηρίζει ιστορικά είναι η κινητικότητα τους στον χώρο ως ημινομάδες κτηνοτρόφοι και αγωγιάτες. Οι γραπτές πηγές αλλά και οι προφορικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν, εν μέρει, αυτήν την εικόνα. Άλλωστε, η υιοθέτηση ενός ημινομαδικού τρόπου ζωής, που βασίζεται στον δυναμικό συνδυασμό της ημινομαδικής κτηνοτροφίας, του αγωγιατισμού, καθώς και άλλων επαγγελματικών δραστηριοτήτων, δεν αποτελεί κάποια ιδιαιτερότητα των Περιβολιωτών. Αντίθετα, πρόκειται για ένα ιδιαίτερα συνηθισμένο φαινόμενο στον ελληνικό και τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. Ειδικά στους βλαχόφωνους πληθυσμούς αποτελεί μάλλον τον κανόνα. Έτσι, πολλά χωριά της περιοχής του Ασπροποτάμου Τρικάλων, βλαχόφωνα αλλά και ελληνόφωνα,

ακολουθούν αυτόν τον τρόπο ζωής και κοινωνικής οργάνωσης, ενώ το ίδιο συμβαίνει και με τα βλαχοχώρια των Γρεβενών και του Βερμίου. Ειδικά σε σχέση με το Περιβόλι, είναι χρήσιμη η σύγκριση με τα υπόλοιπα βλαχοχώρια των Γρεβενών (Σαμαρίνα, Σμίξη, Αβδέλλα), με τα οποία μοιράζεται πολλά κοινά χαρακτηριστικά, ένα από τα οποία είναι, βέβαια, και ο ημινομαδισμός.¹

Ωστόσο, οι γραπτές και προφορικές πηγές αναδεικνύουν τη διαχρονική σημασία και άλλων επαγγελματικών δραστηριοτήτων στο πλαίσιο της κοινοτικής οικονομίας, όπως η υλοτομία. Παράλληλα μας δείχνουν ότι, τουλάχιστον κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, η επαγγελματική διαφοροποίηση των Περιβολιωτών είναι πολύ πιο έντονη από ό,τι παρουσιάζεται στις τρέχουσες αντιλήψεις και στις δεσπόμενες αναπαραστάσεις. Το γεγονός αυτό συνδέεται αμφίδρομα με τη μόνιμη εγκατάσταση των Περιβολιωτών στα πρώην χειμαδιά και τα αστικά κέντρα, τη μετανάστευση αρκετών εξ αυτών στις Η.Π.Α. και τη σταδιακή υποβάθμιση ή και εγκατάλειψη του «χωριού», τουλάχιστον, ως πεδίου οικονομικής δραστηριότητας.

Στο πλαίσιο αυτό, η διερεύνηση των επαγγελματικών χαρακτηριστικών των Περιβολιωτών κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα εστιάζει σε τρία αλληλένδετα ερωτήματα. Καταρχάς, στον βαθμό και το είδος της επαγγελματικής διαφοροποίησης στο εσωτερικό της κοινότητας. Ακολούθως, στη σημασία που έχουν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο τα «παραδοσιακά» επαγγέλματα, ειδικότερα η κτηνοτροφία, ο αγωγιατισμός, αλλά και η υλοτομία για την κοινοτική οικονομία. Τέλος, στις μεταβολές που παρατηρούνται στις κληρονομημένες επαγγελματικές δραστηριότητες των Περιβολιωτών, όπως και τα κύρια «νέα» επαγγέλματα στα οποία δραστηριοποιούνται κατά τη περίοδο αυτή.

Ωστόσο, η μόνιμη εγκατάσταση των Περιβολιωτών στα πεδινά και στις πόλεις δεν συνδέονται μόνο με μεταβολές στο οικονομικό πεδίο και τις επαγγελματικές δραστηριότητες. Συνδέονται επίσης με μετασχηματισμούς στους κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ των εν δυνάμει μελών της κοινότητας, τους τρόπους κοινωνικής και συμβολικής οικειοποίησης του χώρου και, εν τέλει, στο γεωγραφικό, κοινωνικό και εθνο-πολιτισμικό περιεχόμενο της περιβολιώτικης ταυτότητας. Στη βάση αυτή, μια δεύτερη δέσμη ερωτημάτων που επιχειρούμε να απαντήσουμε αφορά στη σημασία των οικονομικών μετασχηματισμών στην

αναπαραγωγή των χωρο-κοινωνικών, συμβολικών και φαντασιακών ορίων της περιβολιώτικης κοινότητας.²

Όπως αναφέραμε, στο άρθρο εξετάζεται καταρχάς η επαγγελματική εικόνα της κοινότητας με βάση τα στοιχεία του εκλογικού καταλόγου της Υποδιοικήσεως Γρεβενών, του έτους 1914.³ Ο κατάλογος αυτός συντάχτηκε, προκειμένου να συμμετέχουν στην εκλογική διαδικασία οι κάτοικοι των Νέων Χωρών, που έγιναν μέρος της ελληνικής επικράτειας μετά και τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο, το 1913. Η Υποδιοίκηση Γρεβενών περιελάμβανε 110 οικισμούς και οι εγγεγραμμένοι άρρενες ψηφοφόροι ανέρχονταν στους 13.040. Οι πρώτες εκλογές, στις οποίες είχαν δικαίωμα να λάβουν μέρος οι κάτοικοι του Περιβολίου, έγιναν στις 31 Μαΐου του 1915. Στο νομό Κοζάνης, όπου ανήκε εκείνη την εποχή το Περιβόλι, η συμμετοχή των πολιτών έφτασε στο 70%.⁴

Οι εγγεγραμμένοι στον εκλογικό κατάλογο άντρες του Περιβολίου είναι 935. Αναγράφεται το επώνυμο, το όνομα, το πατρώνυμο, το έτος γέννησης και το επάγγελμα. Η καταγραφή του επαγγέλματος στους εκλογικούς καταλόγους αποδεικνύεται πολύ σημαντική για την έρευνα, καθώς προσφέρει αναλυτικά στοιχεία και δίνει τη δυνατότητα να μελετήσουμε συγκεκριμένες κοινότητες αλλά και ευρύτερες περιοχές, παρέχοντας μια πρώτη και ασφαλή εικόνα για την οικονομία τους. Η σημασία μάλιστα της καταγραφής του επαγγέλματος για την εξακρίβωση του γεωργικού, βιομηχανικού ή κτηνοτροφικού χαρακτήρα της χώρας τονίζεται εξ αρχής και από τους ειδικούς.⁵ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη της τοπικής ιστορίας του χωριού παρουσιάζει, επίσης, το γεγονός ότι στη στήλη του επωνύμου καταγράφεται σε αρκετές περιπτώσεις και το οικογενειακό παρωνύμιο (π.χ. Αποστολίνας ή Τέφας, Αποστολίνας ή Μποτζίλης, Τάχος ή Σατραζέμης). Εκατό περίπου χρόνια μετά βλέπουμε ότι πολλά παρωνύμια συνεχίζουν να ισχύουν, ενώ σε μερικές περιπτώσεις έχουν εξελιχθεί σε επίσημα επώνυμα. Αξιοσημείωτος, τέλος, είναι ο μεγάλος αριθμός των επωνύμων που έχουν πάψει πλέον να συναντιούνται στο χωριό, όχι μόνο στις μέρες μας αλλά εδώ και πολλά χρόνια.

Παράλληλα, στην ανάλυση αξιοποιούνται στοιχεία που προέρχονται από δευτερογενείς πηγές και προφορικές μαρτυρίες, προσωπικές μη δομημένες συνεντεύξεις τοπικής ιστορίας, που έγιναν κυρίως κατά τη διετία 2006-2008,

σε μία πολύ πρώιμη προσπάθεια καταγραφής και διάσωσης των παραδοσιακών επαγγελημάτων που εξασκούν οι Περιβολιώτες. Οι πληροφορίες αφορούν, κυρίως, το επάγγελμά του κираτζή (αγωγιάτης), γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό καθώς δεν υπάρχουν πολλές γραπτές πηγές ή αρχεία σχετικά με τη συγκεκριμένη δραστηριότητα. Οι πληροφορητές ήταν Περιβολιώτες, γεννημένοι τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα και είχαν, συνεπώς, βιώσει την τελική φάση παρακμής του επαγγέλματος, τη συρρίκνωσή του και την εξέλιξη του κиратζή στον τύπο του μεταφορέα, ο οποίος, έχοντας στην κατοχή του ένα ή δύο άλογα ή μια σούστα, κάλυπτε μόνο περιορισμένες τοπικές ανάγκες και ενδεχομένως πουλούσε κάποια προϊόντα, όπως λάδι και φρούτα. Επιπλέον, αυτοί είχαν προσωπικές μνήμες και εμπειρίες που αφορούσαν προγενέστερες περιόδους του επαγγέλματος, καθώς ήταν γιοι και εγγονοί παλαιότερων κиратζήδων. Ο ένας μάλιστα, ο Μιχάλης Σαράντης, γεννημένος το 1913, στα παιδικά του χρόνια είχε ταξιδέψει με το караβάνι του πατέρα του. Ακόμη, αξιοποιήθηκαν χειρόγραφες σημειώσεις του Βασιλείου Σαββανάκη (γεννημένος το 1915), γραμμένες στις αρχές της δεκαετίας του 1990, οι οποίες αναφέρονται στα παραδοσιακά επαγγέλματα που ασκούσαν οι Περιβολιώτες του Βελεστίου και κυρίως οι κиратζήδες. Οι σημειώσεις αυτές παρέχουν χρήσιμα στοιχεία για τεχνικές, κυρίως, λεπτομέρειες του επαγγέλματος, όπως η οργάνωση του караβανιού, ο αριθμός των ζώων που είχε ο κάθε κиратζής, τα αντικείμενα που είχε μαζί του, τα αγαθά που μεταφέρονταν. Τα στοιχεία αυτά συμβάλουν καταρχάς στην ερμηνεία όσων αναφέρονται στον εκλογικό κατάλογο, καθώς μας επιτρέπουν να τα τοποθετήσουμε σε ένα ευρύτερο κοινωνικό, πολιτισμικό, αλλά και πολιτικό πλαίσιο. Επιπλέον μας επιτρέπουν να διευρύνουμε χρονικά την ιστορική μας ανάλυση, τόσο σε αναδρομική όσο και σε προοπτική κατεύθυνση. Ειδικότερα, ανοίγουν ένα πεδίο υποθέσεων για τους τρόπους διαπλοκής των στοιχείων του καταλόγου με διαδικασίες που προηγήθηκαν, αλλά και με άλλες που ακολούθησαν την περίοδο κατά την οποία αυτός συντάχθηκε.

* * *

Το Περιβόλι αποτελεί ιστορικά μία από τις σημαντικότερες βλάχικες κοινότητες του ορεινού όγκου των Γρεβενών στη Βόρεια Πίνδο. Όσον αφορά την ίδρυση του

χωριού, δεν υπάρχουν ασφαλείς πληροφορίες που θα μας επέτρεπαν να την τοποθετήσουμε σε κάποια συγκεκριμένη χρονολογία. Λαμβάνοντας υπόψη τις προφορικές παραδόσεις,⁶ που αναφέρουν ότι το χωριό προήλθε από τη συνένωση επτά μικρότερων οικισμών, και κρίνοντας με βάση την πληθυσμιακή ενίσχυση και ανάπτυξη των ορεινών οικισμών κατά τον 16ο και 17ο αιώνα,⁷ θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι κάποια στιγμή, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, οι πιο ανίσχυρες ημινομαδικές εγκαταστάσεις, που ήταν διάσπαρτες στις κοιλάδες που σήμερα βρίσκονται μέσα στα όρια της κοινότητας Περιβολίου, αποφάσισαν να συνενωθούν και να ενσωματωθούν στον οικισμό που βρισκόταν στη τοποθεσία του σημερινού χωριού. Το πιο πιθανόν είναι ότι το 1760, όταν και χτίζεται στο κέντρο του χωριού δίπλα από την πλατεία (Μεσοχώρι) η κεντρική εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, η συνένωση αυτή είχε ήδη ολοκληρωθεί.⁸

Σχετικά με την δημογραφική εικόνα και εξέλιξη του χωριού θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί και να αντιμετωπίζουμε με επιφύλαξη τις πηγές (Οθωμανικές, ευρωπαϊοι περιηγητές, Έλληνες και ξένοι επιστήμονες, ελληνικές και ξένες στατιστικές και απογραφές). Κάποιες φορές οι αριθμοί που μας δίνουν δεν είναι απόλυτοι αλλά σχετικοί, όπως, για παράδειγμα, όταν αναφέρεται αριθμός σπιτιών ή οικογενειών, δηλαδή φορολογικών μονάδων. Κάτι τέτοιο δυσχεραίνει τους ακριβείς υπολογισμούς, καθώς ανάλογα με την πηγή και την εποχή μπορεί να διαφέρει ο τρόπος υπολογισμού και συνεπώς το δημογραφικό περιεχόμενο του «σπιτιού» ή της «οικογένειας». Έτσι ένας συγγραφέας μπορεί να υπολογίζει με βάση τα πέντε, ενώ κάποιος άλλος με βάση τα έξι άτομα ανά οικογένεια.

Σε κάθε περίπτωση, δημογραφικά στοιχεία έχουμε μόνο κατά προσέγγιση. Επίσης, κάποιοι συγγραφείς αναφέρονται στον πληθυσμό του χωριού, στηριζόμενοι μόνο στις μαρτυρίες των ντόπιων, γεγονός που κάνει τους αριθμούς που δίνουν αρκετά αναξιόπιστους. Ακόμα δεν πρέπει να παραβλέπουμε διογκώσεις ή μειώσεις του αριθμού των κατοίκων, λόγω κυρίως της αυθαίρετης επιλογής κριτηρίων κατάταξης, ακόμα και σε επίσημες στατιστικές, ειδικά αυτών που δημοσιοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της έξαρσης του εθνικιστικού πυρετού στα Βαλκάνια στο μεταίχμιο 19ου και 20ού αιώνα. Οι στατιστικές αυτές και οι απογραφές στις οποίες στηρίζονται εκφράζουν συγκεκριμένες εθνικές

οπτικές και αντίστοιχες επιδιώξεις, γεγονός που τις καθιστά, γενικά, επισφαλείς.⁹ Τέλος, βασικό κριτήριο, είναι ο ίδιος ο ημινομαδικός χαρακτήρας του χωριού. Θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η περίοδος του έτους στην οποία αναφέρεται ο κάθε συγγραφέας ή έγινε η εκάστοτε απογραφή, αν δηλαδή έγινε την περίοδο του καλοκαιριού, όταν ο κύριος όγκος των κατοίκων ήταν στο χωριό ή την περίοδο της άνοιξης και του φθινοπώρου, όταν μεγάλος αριθμός οικογενειών είτε δεν είχαν ανέβει ακόμα στο χωριό είτε είχαν επιστρέψει στα χειμαδιά.

Προς το τέλος του 19ου αιώνα (1889), ο Weigand αναφέρει ότι από τις πεντακόσιες (500) οικογένειες του χωριού είχαν ανέβει εκείνο το καλοκαίρι μόνο οι διακόσιες (200).¹⁰ Με βάση την απογραφή του Σεπτεμβρίου του 1913, οι κάτοικοι ήταν 2354,¹¹ ενώ υπάρχουν και πληροφορίες ότι το καλοκαίρι του 1914, το πρώτο μετά την προσάρτηση των Νέων Χωρών, ο πληθυσμός που εγγράφηκε στα δημοτολόγια έφτασε τους 7658.¹² Στην απογραφή του 1920 καταγράφηκαν πέντε (5) οικογένειες και εικοσιένα (21) άτομα,¹³ ενώ στην αντίστοιχη του Μαΐου του 1928 καταγράφηκαν 164 άτομα.¹⁴

Η καθιερωμένη ετήσια μετακίνηση των Περιβολιωτών επηρέασε, όπως είναι φυσικό, την εξέλιξη του οικισμού. Βασικός παράγοντας που επέφερε τομές και αλλαγές υπήρξε η χάραξη των συνόρων. Έτσι, η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα το 1881 αποτέλεσε ένα πρώτο σημαντικό πλήγμα για το χωριό, καθώς το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων ξεχειμώνιαζε στον θεσσαλικό κάμπο. Οι τελωνειακοί φραγμοί, οι υψηλότεροι φόροι, τα έξοδα για την έκδοση διαβατηρίων αλλά και ο καλύτερος έλεγχος από τη μεριά των ελληνικών αρχών, που καθιστούσε σχεδόν αδύνατη τη φοροδιαφυγή, οδήγησε αρκετούς Περιβολιώτες να παραμείνουν για όλο το έτος στα χειμαδιά και τελικά να εγκατασταθούν μόνιμα στη Θεσσαλία.¹⁵

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των Περιβολιωτών που είναι σήμερα εγκατεστημένοι στα χωριά Καλοχώρι, Χειμάδι και Νέσπων του νομού Λάρισας, αλλά και εκείνων που βρίσκονται στα χωριά Παλαιό Σκυλίτσι, Σταυρός και Διαβατό του νομού Ημαθίας. Όλοι αυτοί αποτελούν μία ομάδα Περιβολιωτών, η οποία, αναζητώντας νέα θερινά λιβάδια σε περιοχές μακριά από το Περιβόλι, αναγκάστηκε να διακόψει τις σχέσεις της με το χωριό. Συγκεκριμένα, μέχρι το 1877¹⁶ η κτηνοτροφία στο Περιβόλι αυξήθηκε τόσο

πολύ που τα λιβάδια του χωριού δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες των κοπαδιών. Τότε μία ομάδα Περιβολιωτών έψαξε για νέες θερινές βοσκές και έφτασε στην περιοχή της Ρέσνας και του Ιστόκ στη σημερινή Βόρεια Μακεδονία. Στην περιοχή αυτή δημιούργησαν δύο νέους οικισμούς, τα Επάνω και Κάτω Καλύβια, όπου και περνούσαν τα καλοκαίρια τους. Η ζωή τους συνεχίστηκε ακολουθώντας τα ήθη και έθιμα του Περιβολίου, αλλά οι δεσμοί τους με το χωριό καταγωγής χαλάρωσαν με την πάροδο του χρόνου. Οι οικισμοί διατηρήθηκαν μέχρι το 1929. Τότε απομακρύνθηκαν από αυτούς τους θερινούς οικισμούς, καθώς δεν αποδέχτηκαν τη σερβική υπηκοότητα. Έπειτα εγκαταστάθηκαν μόνιμα στα χωριά της Λάρισας και της Ημαθίας που αναφέραμε, εγκαταλείποντας την τακτική της μετακινούμενης κτηνοτροφίας και αναζητώντας νέες επαγγελματικές διεξόδους.¹⁷ Θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να εξεταστεί αν οι Περιβολιώτες της συγκεκριμένης ομάδας είναι εγγεγραμμένοι και σε τι ποσοστό στον εκλογικό κατάλογο του 1914. Δυστυχώς η μέχρι στιγμής έρευνα δεν μπορεί να οδηγήσει σε ασφαλείς εκτιμήσεις.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αντίστοιχες μετακινήσεις που οδήγησαν ένα τμήμα του πληθυσμού στην απομάκρυνση από το χωριό παρατηρούνται και σε προγενέστερες περιόδους. Αυτό δεν αφορά μόνο στους Περιβολιώτες αλλά και στις γειτονικές τους βλαχόφωνες κοινότητες. Ειδικότερα, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, πολλές οικογένειες από τα βλαχοχώρια των Γρεβενών αναγκάστηκαν να αναζητήσουν νέα χειμαδιά αλλά και νέες θερινές βοσκές στις περιοχές της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας. Ένα ποσοστό των κατοίκων των χωριών Σέλι¹⁸ (Όρος Βέρμιο) και Μεγάλα Λιβάδια¹⁹ (Όρος Πάικο) είναι Περιβολιώτες που εγκατέλειψαν το χωριό εκείνη την εποχή. Επίσης οι Βλάχοι της Άλλης Μεριάς του Βόλου, οι περισσότεροι εκ των οποίων έλκουν την καταγωγή τους από το Περιβόλι, διατηρούσαν, μέχρι το 1889 τουλάχιστον, την ανάμνηση ότι είχαν εγκατασταθεί στα ριζά του Πηλίου όρους την εποχή του Αλή Πασά. Τέλος, στο χωριό Μπαχτσές του Βόλου (εκεί που είναι σήμερα η συνοικία του Αγίου Γεωργίου Μπαξέδων) εγκαταστάθηκαν μόνιμα, μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα, περίπου πενήντα οικογένειες Περιβολιωτών, που εγκατέλειψαν τον ημινομαδικό τρόπο ζωής.²⁰

Σήμερα οι περισσότεροι Περιβολιώτες είναι εγκατεστημένοι στα πεδινά της Θεσσαλίας, κυρίως δε στη Μαγνησία. Ειδικότερα, τους εντοπίζουμε σε περιοχές

όπως το Βελεστίνο, που αποτελεί ιστορικά τον κυριότερο τόπο χειμερινής τους διαμονής, το Μικρό Περιβολάκι, χωριό το οποίο κατοικείται εξ' ολοκλήρου από Περιβολιώτες, τα Κανάλια, η Αγία Παρασκευή Βόλου, ο αρχικός πυρήνας της οποίας αποτελούνταν από Περιβολιώτες, καθώς και στην πόλη του Βόλου. Επίσης, Περιβολιώτες βρίσκουμε εγκατεστημένους σε χωριά του νομού Λαρίσης, όπως το Αργυροπούλι, το Νέο Περιβόλι, τα Μύρα, το Καλοχώρι, το Χειμάδι, ο Νέσσων, το Μακρυχώρι, η Αγναντερή. Επιπλέον, Περιβολιώτες κατοικούν στα χωριά Σκυλίτσι, Σταυρός και Διαβατό, κοντά στη Βέροια, ενώ πολυάριθμη είναι και η παρουσία τους σε αστικά κέντρα όπως τα Γρεβενά, τα Τρίκαλα (στη συνοικία Κουτσομούλια), η Θεσσαλονίκη και η Αθήνα.²¹

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι, τουλάχιστον από τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, οι Περιβολιώτες αποτελούσαν ήδη μια πολυ-τοπική και διασπορική κοινότητα, η οποία έχοντας ως κέντρο το «χωριό» περιλάμβανε ένα δυναμικό δίκτυο τόπων και αντίστοιχων υπο-ομάδων.²² Παρά τη διασπορά, έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι κοινοτικοί δεσμοί παρέμεναν ιδιαίτερα ισχυροί, τουλάχιστον στο εσωτερικό ή μεταξύ επιμέρους υπο-ομάδων. Έτσι, στα χειμαδιά οι Περιβολιώτες διέμεναν είτε σε αμιγώς δικά τους χωριά είτε σε συνοικίες ήδη υπαρχόντων οικισμών και πόλεων, όπως τα Τρίκαλα²³ και το Βελεστίνο, όπου καθίστανται πλειονότητα. Επιπλέον, τουλάχιστον μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, χαρακτηρίζονται και από έντονη κοινοτική ενδογαμία.

Η «κοινή καταγωγή» έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο και στην οργάνωση των οικονομικών δραστηριοτήτων. Οι Περιβολιώτες κिरατζήδες ταξίδευαν σε ομάδες σχηματίζοντας μεγάλα καραβάνια, ενώ κάτι αντίστοιχο γινόταν και σε σχέση με την μετακίνηση των κοπαδιών και των κτηνοτροφικών οικογενειών. Δηλαδή κανένα κοπάδι δεν ξεκινούσε μόνο του να ανέβει στα βουνά. Αντίθετα, διευρυμένες οικογένειες με τα ζώα τους ξεκινούσαν μαζί, για να κάνουν αυτό το δύσκολο ταξίδι.

Από την άλλη, ο πληθυσμός που παρέμενε για όλον τον χρόνο στο Περιβόλι ήταν διαχρονικά πολύ μικρός, αποτελώντας την εξαίρεση στον κανόνα του ημινομαδισμού. Σε παλαιότερες εποχές και μέχρι τις αρχές 19ου αιώνα, διαχειμάζαν εκεί σχεδόν αποκλειστικά οι οικογένειες που αναλάμβαναν τη φύλαξη του χωριού μετά την αναχώρηση των υπολοίπων για τα χειμαδιά.²⁴ Στα τέλη του 19ου και

τις αρχές του 20ού αιώνα, στον πληθυσμό αυτό προστίθενται και ορισμένοι υλοτόμοι που ξεχειμώνιαζαν σε καλύβες δίπλα από τα νεροπρίονα.²⁵ Την ίδια περίοδο, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, υπήρχαν και λίγες οικογένειες που περνούσαν τον χειμώνα στην περιοχή Αμπέλια, που βρίσκεται πολύ κοντά και σε μικρότερο υψόμετρο από το Περιβόλι.²⁶

Ωστόσο, παρά την κινητικότητα, και τη διασπορά του πληθυσμού, στο πλαίσιο του ημι-νομαδισμού το «χωριό» («hoara» στα βλάχικα) αποτελούσε όχι μόνο το συμβολικό, αλλά σε μεγάλο βαθμό το κοινωνικό και υλικό κέντρο της κοινότητας.²⁷ Ειδικότερα, ως κοινός τόπος καταγωγής αποτελούσε τον συνεκτικό δεσμό μεταξύ όλων των Περιβολιωτών, ανεξαρτήτως κοινωνικών, ταξικών ή άλλου είδους διαφορών. Επιπλέον, αποτελούσε το πεδίο, όπου οι δεσμοί με την κοινότητα ανανεώνονταν σε ετήσια βάση, μέσω καθιερωμένων συμβολικών και κοινωνικών πρακτικών κοινοτικής συνοχής. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων πρακτικών αποτελούν το πανηγύρι της Αγίας Παρασκευής («Stă Vineri», στα Βλάχικα), όταν κάθε Περιβολιώτης, ανεξάρτητα από τις επαγγελματικές του υποχρεώσεις, φρόντιζε να βρίσκεται στο χωριό, καθώς και οι γαμήλιες ανταλλαγές στο εσωτερικό της κοινότητας, οι οποίες αποφασίζονταν, μέσω της πρακτικής του προξενιού, κατά τη θερινή διαμονή στο χωριό. Τέλος, σε υλικό επίπεδο το χωριό αποτελούσε θεμελιώδη οικονομικό πόρο, καθώς οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι ανέβαζαν τα ζώα τους στα κοινοτικά λιβάδια κατά τη θερινή περίοδο.

Αν και το χωριό παραμένει έως σήμερα το συμβολικό κέντρο, σταδιακά η σημασία του υποβαθμίζεται σε ό,τι αφορά στην υλική και κοινωνική αναπαραγωγή της κοινότητας. Αυτό δεν συνδέεται τόσο με τον ελάχιστο πληθυσμό που παραμένει σε αυτό όλον τον χρόνο και περιλαμβάνει σήμερα αποκλειστικά τους 5-6 φύλακες του χωριού. Συνδέεται κυρίως με το γεγονός ότι το Περιβόλι έπαψε να αποτελεί τόπο παραγωγικών δραστηριοτήτων και μετατράπηκε σχεδόν αποκλειστικά σε παραθεριστικό χωριό. Στο πλαίσιο αυτό, αποτελεί το συμβολικό ή και φαντασιακό κέντρο μιας κοινότητας που δεν είναι πλέον μόνο πολυ-τοπική και διασπορική, κάτι που άλλωστε ήταν και στο παρελθόν. Είναι κυρίως μια κοινότητα «εκτός εαυτού», υπό την έννοια ότι οι διαδικασίες υλικής και κοινωνικής της αναπαραγωγής έχουν μεταφερθεί κατά βάση εκτός της γεωγραφικής της επικράτειας.²⁸

Ο σταδιακός μετασχηματισμός των Περιβολιωτών σε μια κοινότητα «εκτός εαυτού» θέτει ορισμένα ενδιαφέροντα ερωτήματα για τις δυναμικές που χαρακτηρίζουν το πολιτισμικό και κοινωνικό περιεχόμενο, αλλά επίσης τους όρους διεκδίκησης και αναγνώρισης της περιβολιώτικης ταυτότητας. Πρόκειται για μια ταυτότητα που συγκροτείται ιστορικά μέσω της άρρηκτης συμβολικής και φαντασιακής αλληλοδιαπλοκής τοπικότητας και εθνοτισμού.

Σε ό,τι αφορά στην τοπική διάσταση, τα όρια διεκδίκησης και αναγνώρισης αυτής της ταυτότητας συνδέονται άρρηκτα με τους δεσμούς που διατηρούν ιστορικά οι επιμέρους τοπικές υπο-ομάδες *Περιβολιωτών* με την *κοινοτική επικράτεια* αλλά και την ευρύτερη *κοινότητα*. Με άλλα λόγια, εκφράζουν τις υλικές, κοινωνικές, συμβολικές και φαντασιακές σχέσεις αυτών των υπο-ομάδων τόσο με το «χωριό» όσο και μεταξύ τους. Στο πλαίσιο αυτό, ο ηγεμονικός λόγος εντός της κοινότητας φαίνεται να απολήγει σε μια ιεραρχική διαβάθμιση των επιμέρους υπο-ομάδων σε σχέση με τα «δικαιώματα» της κάθε μιας επί της περιβολιώτικης ταυτότητας. Ειδικότερα, στη χαμηλότερη κλίμακα αυτής της ιεραρχίας τοποθετούνται όσοι διατηρούν μια αμυδρή ανάμνηση της απώτερης καταγωγής από το Περιβόλι, χωρίς ίσως να το έχουν επισκεφτεί ποτέ. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι βλαχόφωνοι κάτοικοι των χωριών Σέλι, Μεγάλα Λιβάδια, Αγία Παρασκευή Βόλου, Άλλη Μεριά Βόλου.

Στην αμέσως «ανώτερη» κλίμακα τοποθετούνται οι απόγονοι της μεγάλης ομάδας των *Περιβολιωτών* που χρησιμοποιούσαν την περιοχή του Ιστόκ για τις θερινές βοσκές των κοπαδιών τους. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται σήμερα οι κάτοικοι των χωριών Καλοχώρι, Χειμάδι, Νέσσων και Μακρυχώρι του νομού Λαρίσης και Παλαιό Σκυλίτσι, Σταυρός και Διαβατό του νομού Ημαθίας. Οι κάτοικοι των χωριών αυτών έχουν αναπτύξει περισσότερες σχέσεις μεταξύ τους παρά με τους υπόλοιπους Περιβολιώτες. Έχουν συναίσθηση της περιβολιώτικης καταγωγής τους και, περίπου από τη δεκαετία του 1970, προσπάθησαν να ανανεώσουν τους δεσμούς με την κοινότητα. Στην προσπάθεια αυτή βοήθησε και η ίδρυση των πολιτιστικών τους συλλόγων.

Σε μια τρίτη κατηγορία εντάσσονται οι κάτοικοι του χωριού Νέο Περιβόλι του νομού Λαρίσης. Αυτοί κατά τον Μεσοπόλεμο απέκτησαν κτήματα στον θεσσαλικό κάμπο μέσω αγορών ή λόγω της αγροτικής μεταρρύθμισης και, έτσι, κάποιοι εξ αυτών μετατράπηκαν σταδιακά σε αγρότες με μόνιμη κατοικία στα

χειμαδιά. Η προσπάθεια κάποιων κτηνοτρόφων που διαχειμάζαν στο Νέο Περιβόλι να ανέβουν μετά από δεκαετίες ξανά στο χωριό πριν τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο δεν είχε επιτυχία, καθώς οι υπόλοιποι Περιβολιώτες κτηνοτρόφοι τους έδωξαν, με αποτέλεσμα να διακοπούν οι σχέσεις τους με το χωριό. Έτσι, αν και η μνήμη της «περιβολιώτικης καταγωγής» είναι έως σήμερα ισχυρή μεταξύ των κατοίκων του Νέου Περιβολίου, οι υπόλοιποι Περιβολιώτες μεταπολεμικά αναφέρονται κάποιες φορές σκωπτικά και σχεδόν υποτιμητικά στην «περιβολιώτικη ταυτότητα» των μελών αυτής της υπο-ομάδας.

Μία τελευταία κατηγορία αποτελούν οι Περιβολιώτες του Βελεστίνου και του Μικρού Περιβολακίου, αμφότερα στον νομό Μαγνησίας, του Αργυροπουλίου Λαρίσης, των Τρικάλων και των Γρεβενών. Αν και υπάρχουν διαφοροποιήσεις μεταξύ αλλά και στο εσωτερικό αυτών των υπο-ομάδων,²⁹ τα μέλη τους συγχροτούν σήμερα τον βασικό πυρήνα της «κοινότητας» και του «χωριού», αποτελώντας ταυτόχρονα βασικούς φορείς του ηγεμονικού λόγου περί «περιβολιώτικης ταυτότητας». Ως εκ τούτου, αυτοί (αυτο)τοποθετούνται στην κορυφή της σχετικής συμβολικής ιεραρχίας.

Ωστόσο, τα ασύμμετρα δικαιώματα επί της «τοπικής ταυτότητας» δεν εκφράζουν μόνο τις διαφορετικές υλικές, κοινωνικές και συμβολικές σχέσεις που διατηρούν με το χωριό οι διαφορετικές τοπικές υπο-ομάδες της περιβολιώτικης διασποράς. Εκφράζουν, επίσης, τις διαφορετικές σχέσεις επιμέρους επαγγελματικών κατηγοριών με την κοινοτική επικράτεια. Ειδικά μετά την πυρπόληση και την ολοκληρωτική καταστροφή του Περιβολίου το 1943, αυτοί που πρωτοστάτησαν στην ανοικοδόμηση του χωριού ήταν κυρίως οι κτηνοτρόφοι και οι υλοτόμοι. Το αποτέλεσμα ήταν οι συγκεκριμένες επαγγελματικές ομάδες να κατοχυρώσουν μία «ηγεμονική» θέση έναντι όσων, λόγω διάφορων συνθηκών, δεν μπορούσαν να περάσουν μεγάλο χρονικό διάστημα στο χωριό.

Σε ό,τι αφορά στην εθνοτική διάσταση, η «βλάχικη καταγωγή» αποτελεί τη δεύτερο θεμελιώδη παράμετρο της συλλογικής ταυτότητας των Περιβολιωτών. Πρόκειται για μια διάσταση που συνδέεται εκτός των άλλων με τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες ή, τουλάχιστον, με τις ηγεμονικές αναπαραστάσεις των Βλάχων ως ημι-νομάδων κτηνοτρόφων και αγωγιατών.³⁰ Παράλληλα, αυτή επηρέασε καταλυτικά τις σχέσεις των Περιβολιωτών με τις όμορες στο χωριό κοινότητες, αλλά και με τους πληθυσμούς με τους οποίους ήρθαν σε επαφή

στις πόλεις και τα πεδινά, σε επίπεδο τόπων εγκατάστασης, επαγγελματικής δραστηριότητας/συνεργασίας και γαμήλιων ανταλλαγών.

Έτσι, τουλάχιστον μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι περιπτώσεις «παραβίασης» του κανόνα της κοινοτικής ενδογαμίας αφορούν κατά βάση γαμήλιες ανταλλαγές με άλλες βλάχικες κοινότητες.³¹ Αυτές αφορούν σε βλαχοχώρια της Βόρειας Πίνδου, κυρίως στην Αβδέλλα, χωριό με το οποίο γίνονταν και οι περισσότερες γαμήλιες ανταλλαγές, και, δευτερευόντως, στη Βωβούσα (Baeasa, στα βλάχικα). Επιπλέον, στα χειμαδιά και στις πόλεις όπου εγκαθίστανται, η γειτνίαση και η επαγγελματική συνεργασία «εκτός κοινότητας» αφορούν επίσης κατά βάση άλλους Βλάχους. Στο πλαίσιο αυτό, οι σχέσεις τους με τους μη βλάχικους πληθυσμούς, με τους οποίους έρχονταν σε καθημερινή επαφή, χαρακτηρίζονται σε γενικές γραμμές ως καλές. Ωστόσο, δεν έλειπαν οι μεταξύ τους προστριβές, οι οποίες σε κάποιες περιπτώσεις είχαν ιδιαίτερα σοβαρές ή και τραγικές συνέπειες, λόγω κυρίως της σύγκρουσης συμφερόντων.³²

Μπορούμε συνεπώς να υποθέσουμε ότι ο εθνοτισμός, εδώ με τη μορφή της *Βλαχικότητας* αποτέλεσε και αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα για τους τρόπους και τους όρους μετάβασης και ενσωμάτωσής της κοινότητας στην ευρύτερη εθνική κοινωνία.³³ Στη σημερινή εποχή, βέβαια, το βασικό στοιχείο της βλάχικης ταυτότητας, δηλαδή η βλάχικη γλώσσα, έχει υποχωρήσει αισθητά μεταξύ των Περιβολιωτών. Ουσιαστικά στις νέες γενιές αυτοί που γνωρίζουν τη γλώσσα είναι ελάχιστοι, γεγονός που δημιουργεί νέα δεδομένα στη διατήρηση μιας διακριτής βλάχικης πολιτισμικής ταυτότητας. Η συμμετοχή στα δρώμενα της κοινότητας, στους κατά τόπους βλάχικους πολιτισμικούς συλλόγους, ακόμα και το στοιχείο της βλάχικης «καταγωγής», που ανιχνεύεται μέσω του επιθέτου των Περιβολιωτών, παίζουν πλέον σημαντικό ρόλο και είναι αυτά κυρίως που διαμορφώνουν την αίσθηση της βλάχικης ταυτότητας.³⁴

* * *

Τα στοιχεία του εκλογικού καταλόγου αποτυπώνουν άμεσα ή έμμεσα τη δημογραφική, οικονομική, κοινωνική και γεωγραφική κατάσταση των Περιβολιωτών κατά την περίοδο σύνταξής του (1914). Υπό αυτή την έννοια, μας

επιτρέπουν να εξετάσουμε, καταρχάς, τις διαδικασίες μετασχηματισμού και μετάβασης στις οποίες εμπλέκεται η κοινότητα εντός της συγχυρίας που παράγει η επιτυχής για την Ελλάδα στρατιωτική και διπλωματική έκβαση των Βαλκανικών Πολέμων, η συνακόλουθη επέκταση του ελληνικού εθνικού κράτους και η ενσωμάτωση της κοινοτικής επικράτειας των Περιβολιωτών σε αυτό.

Τα στοιχεία του καταλόγου επιβεβαιώνουν μερικές τις υπόλοιπες γραπτές αλλά και προφορικές μαρτυρίες που θέλουν το Περιβόλι των αρχών του 20ού αιώνα κατά βάση ένα χωριό μετακινούμενων κτηνοτρόφων και αγωγιατών. Ειδικότερα, αναφέρονται 154 κτηνοτρόφοι και 255 αγωγιάτες, οι οποίοι αθροιστικά αποτελούν περίπου το 44 του συνόλου των εγγραμμένων ανδρών (935). Παράλληλα, ωστόσο, αναδεικνύεται και μια τρίτη σημαντική επαγγελματική ομάδα, οι υλοτόμοι, συνολικά 67. Επιπλέον, ο κατάλογος μαρτυρά μια μεγάλη ποικιλία επαγγελημάτων, καθώς αναφέρεται η ύπαρξη κρεοπωλών (28), παντοπωλών (18), εμπόρων (21), ραφτών (23), αρτοποιών (23), κτηματιών (23) αλλά και επιστημόνων. Συνολικά αναφέρονται 43 διαφορετικά επαγγέλματα.³⁵

Πριν περάσουμε στην περιγραφή κάποιων από τα πιο διαδεδομένα επαγγέλματα που εμφανίζονται, θα ήταν χρήσιμο να κάνουμε μερικές παρατηρήσεις. Οι πηγές προσφέρουν πάντα σημαντικές πληροφορίες, αλλά όπως έχουμε ήδη αναφέρει είναι απαραίτητο να αντιμετωπίζονται με μια κριτική ματιά, λαμβάνοντας υπόψη ότι «οι αριθμοί δε σημαίνουν απολύτως τίποτα, εάν δεν συνδυαστούν με τη μελέτη γεωγραφικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και άλλων παραμέτρων, που θα επιτρέψουν την έγκυρη ερμηνεία τους».³⁶ Πρέπει λοιπόν να δοθεί ιδιαίτερη σημασία όχι μόνο στο χρονικό πλαίσιο και τις ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες εντός των οποίων συντάχθηκε ο εκλογικός κατάλογος, αλλά και στις τοπικές ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει η συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης.³⁷ Με άλλα λόγια, εκτός από τους τρόπους διαπλοκής μικρής και μακράς διάρκειας, θα πρέπει να εξετάσουμε τις μορφές αλληλεπίδρασης μεταξύ τοπικότητας και υπερ-τοπικότητας.

Αν ξεκινήσουμε με τον πληθυσμό του χωριού και με βάση τα 935 ονόματα που περιλαμβάνει ο κατάλογος, διαπιστώνουμε ότι το Περιβόλι αποτελεί ένα συγκριτικά μεγάλο χωριό. Ο κατάλογος, βέβαια, καταγράφει μόνο τους ενήλικες άντρες και κάθε προσπάθεια υπολογισμού του συνολικού πληθυσμού

της κοινότητας μέσω αναγωγής δεν είναι απολύτως ασφαλής. Ωστόσο, με βάση τις εγγραφές μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι το Περιβόλι αποτελεί τον δεύτερο σε πληθυσμό οικισμό της υποδιοίκησης Γρεβενών, μεγαλύτερο κι από τα Γρεβενά που έχουν 653 εγγραφές. Ο μοναδικός οικισμός με μεγαλύτερο πληθυσμό φαίνεται να είναι η Σαμαρίνα με 1737 εγγραφές. Σε κάθε περίπτωση, το Περιβόλι είναι κατά τη συγκεκριμένη περίοδο ένα από τα μεγαλύτερα χωριά του σημερινού νομού Γρεβενών. Ωστόσο, ο ανδρικός πληθυσμός που καταγράφεται στον κατάλογο φαίνεται να είναι κάπως μεγαλύτερος από τον ακριβή αριθμό όσων πήγαιναν στο χωριό κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Αυτό γίνεται φανερό, αν εξετάσουμε λίγο πιο προσεκτικά μια συγκεκριμένη κατηγορία επαγγελματιών.

Η κατηγορία αυτή είναι οι εργάτες, ο μεγάλος αριθμός των οποίων προκαλεί καταρχάς απορίες. Ειδικότερα, στον κατάλογο καταγράφονται 182 εργάτες, περισσότεροι ακόμα και από τους κτηνοτρόφους, ένας αριθμός που μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο εν μέρει, δεδομένου ότι ορισμένοι Περιβολιώτες απασχολούνταν ως εργάτες στα αστικά κέντρα όπου διέμεναν τον χειμώνα, αλλά και σε διάφορες εργασίες που ήταν αναγκαίες στο χωριό. Ωστόσο, η εξήγηση για τον ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό τους στον κατάλογο θα πρέπει να αναζητηθεί στους μετανάστες στην Αμερική. Σύμφωνα με τα στοιχεία από την επίσημη ιστοσελίδα του Ellis Island, όπου καταγράφονταν όλοι οι μετανάστες πριν γίνουν δεκτοί στις Η.Π.Α., την περίοδο 1902-1924 φτάνουν στην Αμερική περισσότεροι από 200 Περιβολιώτες.³⁸ Συγκρίνοντας τα στοιχεία από την ιστοσελίδα του Ellis Island με τον εκλογικό κατάλογο βλέπουμε ότι τουλάχιστον οι 56 από τους 182 καταγεγραμμένους εργάτες είναι εκείνη την περίοδο μετανάστες στην Αμερική.³⁹ Θα μπορούσαμε ενδεικτικά να αναφέρουμε τις περιπτώσεις των Δημήτριου Τέτσα, Στέργιου Σαββανάκη και Μιχάλη Κουσκουρίδα που αναφέρονται στον εκλογικό κατάλογο του 1914 ως εργάτες, ενώ από τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα βρίσκονται στην Αμερική, απ' όπου δεν επέστρεψαν ποτέ. Το ίδιο συμβαίνει και με τους περισσότερους από τους υπόλοιπους καταγεγραμμένους εργάτες.

Σε ό,τι αφορά στους κτηνοτρόφους, στον εκλογικό κατάλογο καταγράφονται όπως αναφέραμε συνολικά 154 άτομα, 145 ως «ποιμένες» και 9 ως «αρχι-ποιμένες». Προφανώς με τον δεύτερο όρο εννοούνται οι τσέλιγκες, οι επικεφαλής

των τσελιγκάτων. Το τσελιγκάτο⁴⁰ υπήρξε για αιώνες βασική μορφή κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης των Βλάχων, αλλά και των ελληνόφωνων (ημι)νομάδων, όπως οι Σαρακατσάνοι, τουλάχιστον από την Οθωμανική περίοδο.⁴¹ Το τσελιγκάτο ήταν ένα είδος άτυπου συνεταιρισμού ανάμεσα σε κτηνοτρόφους. Πέντε έως δέκα, ίσως και περισσότεροι κτηνοτρόφοι, συνένωναν τα ζώα τους δημιουργώντας έτσι ένα μεγάλο κοινό κοπάδι. Ο κτηνοτρόφος με τα περισσότερα πρόβατα, κατά κανόνα πάνω από 800, γινόταν τσέλιγκας. Από τους υπόλοιπους, όσοι είχαν γύρω στα 100-200 ονομάζονταν σμίχτες, ενώ όσοι είχαν λιγότερα ή ίσως και καθόλου, ήταν οι τσομπάνηδες (τσομπαναραίοι). Ο κάθε κτηνοτρόφος είχε την απόλυτη κυριότητα πάνω στο κοπάδι του, το οποίο σημάδευε για να ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα ζώα. Το σημάδι γινόταν με μια μαχαιριά στο αυτί κάθε ζώου. Η μαχαιριά αυτή μπορούσε να γίνει με διάφορους τρόπους, στο πάνω μέρος του αυτιού, στο κάτω, από μέσα ή απ' έξω και, έτσι, η κάθε οικογένεια είχε το δικό της σημάδι.

Κύριος υπεύθυνος αυτής της κοινοπραξίας (τσελιγκάτου) ήταν ο τσέλιγκας, ο οποίος είχε και τη γενική διεύθυνση του τσελιγκάτου. Αυτός διαπραγματευόταν την πώληση των αρνιών, των μαλλιών, του τυριού και των διαφόρων άλλων προϊόντων του τσελιγκάτου, αλλά επίσης την αγορά ζωοτροφών και την ενοικίαση βοσκοτόπων. Επιπλέον ήταν αυτός που θα υπερασπιζόταν τα συμφέροντα του τσελιγκάτου απέναντι στις αρχές σε περίπτωση που χρειαζόταν. Ο τσέλιγκας, λοιπόν, έπρεπε να είναι ικανός στις διαπραγματεύσεις αλλά και στη διαχείριση των διαφόρων κρίσεων που ενδεχομένως προέκυπταν, όπως και να εμπνέει τον σεβασμό. Ένας νεαρός θα ήταν αρκετά δύσκολο να αναλάβει τον ρόλο αυτό. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τους εννέα αρχιποιμένες, που βρίσκουμε στο Περιβόλι το 1914, μόνο ένας είναι κάτω των πενήντα ετών, ο Γεώργιος Τσουκαντάνας, που είναι 45. Οι υπόλοιποι επτά είναι ανάμεσα στα πενήντα και στα εξήντα, ενώ ο μεγαλύτερος σε ηλικία είναι ο Ιωάννης Σκρίμπας, ογδόντα ετών.

Στο τέλος της συμφωνημένης περιόδου, που οριζόταν συμβολικά από τις ημερομηνίες της εορτής του Αγίου Γεωργίου (23 Απριλίου) μέχρι του Αγίου Δημητρίου (26 Οκτωβρίου), γινόταν μια καθολική συγκέντρωση προκειμένου να μοιραστούν τα κέρδη.⁴² Οι σμίχτες μοιράζονταν τα κέρδη με βάση των αριθμό των ζώων, μετά την αφαίρεση των εξόδων από τα ακαθάριστα έσοδα. Οι

ρογιασμένοι βοσκοί (τσομπάνοι) έπαιρναν τη «ρόγα» τους, δηλαδή τον προσυμφωνημένο μισθό, αν βέβαια απέμενε κάτι μετά τον υπολογισμό των πιστώσεων που είχαν καταγραφεί στον προσωπικό τους λογαριασμό.⁴³ Ο τσέλιγκας συνήθιζε στην αρχή της περιόδου να δίνει σε κάθε τσομπάνο ένα ζευγάρι τσαρούχια και ένα φόρτωμα αλεύρι. Με τη λήξη της περιόδου η συμφωνία μπορούσε είτε να ανανεωθεί για ένα εξάμηνο είτε ο κτηνοτρόφος να πάρει το κοπάδι του και να φύγει.

Το τσελιγκάτο, λοιπόν, υπήρξε μια μορφή συνεταιρισμού, κατά κάποιο τρόπο, αναγκαία και για τις δύο πλευρές. Αφενός μεν οι ισχυροί κτηνοτρόφοι είχαν ανάγκη τα εργατικά χέρια των πιο ανίσχυρων κτηνοτρόφων και, αφετέρου, οι πιο ανίσχυροι χρειάζονταν το ζωικό κεφάλαιο, το κύρος, τις διαπραγματευτικές ικανότητες (που θα τους εξασφάλιζαν την πώληση των αγαθών, την ενοικίαση χειμερινών βοσκοτόπων, ίσως καλύτερες τιμές στην προώθηση των προϊόντων τους) των ισχυρών.

Ωστόσο, με βάση τα στοιχεία του καταλόγου, η μεγαλύτερη επαγγελματική ομάδα μεταξύ των Περιβολιωτών την περίοδο αυτή δεν είναι οι κτηνοτρόφοι, αλλά οι αγωγιάτες, γνωστοί και ως κираτζήδες, συνολικά 255 άτομα.⁴⁴ Για να κατανοήσουμε καλύτερα το μέγεθος του αριθμού αρκεί να πούμε ότι το 1907 σε ολόκληρο το ελληνικό κράτος καταγράφονται συνολικά 11738 αγωγιές, αμαξηλάτες και καραγωγιές.⁴⁵ Επίσης σε ολόκληρη την επαρχία Βόλου καταγράφονται 827 αμαξηλάτες, καραγωγιές και αγωγιές.⁴⁶ Το επάγγελμα του κираτζή ήταν ένα κοινό επάγγελμα όχι μόνο στους Περιβολιώτες, αλλά και στους υπόλοιπους Βλάχους.⁴⁷ Οι συχνές μετακινήσεις που δημιούργησαν την ανάγκη κατοχής μεγάλων φορτηγών ζώων ικανών για μεταφορές, φαίνεται πως ευνόησαν την ανάπτυξη του επαγγέλματος.⁴⁸

Η περίοδος ακμής του αγωγιατισμού εκτείνεται από τα μέσα του 17ου μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα. Η ανάπτυξη των ελληνικών βιοτεχνικών προϊόντων την εποχή εκείνη οδήγησε στον πολλαπλασιασμό των μέσων μεταφοράς και συγχρόνως στην καλύτερη οργάνωσή τους. Τα караβάνια των Περιβολιωτών κατά την περίοδο αυτή εκτελούσαν μακρινά δρομολόγια. Ταξίδευαν στο Μπεράτι, στον Αυλώνα, στο Μοναστήρι, στη Θεσσαλονίκη, στην Κωνσταντινούπολη. Ακόμη έφταναν σε μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις, όπως το Βελιγράδι, το Σεμλίνο, η Βουδαπέστη, η Βιέννη, το Βουκουρέστι.⁴⁹

Τα ταξίδια αυτά ήταν πολυήμερα, ιδιαίτερα κοπιαστικά και δύσκολα. Οι κираτζήδες ταξίδευαν, περίπου, 8 ώρες την ημέρα. Ξεκινούσαν πριν την αυγή, σταματούσαν τις ώρες που ο ήλιος δυσκόλευε την πορεία των ζώων και συνέχιζαν πάλι το απόγευμα, όταν δρόσιζε. Οι στάσεις, που ονομαζόταν κονάκια, γίνονταν σε καθορισμένα σημεία. Είτε σε χάνια και караβάν-σεράγια, είτε σε μέρη που βρίσκονταν κοντά σε νερό και εξασφάλιζαν χορτάρι για τη βοσκή των ζώων. Κάθε ταξίδι καθοριζόταν από τα κονάκια που έπρεπε να γίνουν κατά τη διαδρομή.

Στα ταξίδια τους αυτά οι κираτζήδες μετέφεραν βαμβάκι από τη Θεσσαλία, νήματα από τα Αμπελάκια, υφαντά, δέρματα, μετάξι από την Αγιά και το Πήλιο, ενώ επιστρέφοντας μετέφεραν βιομηχανικά προϊόντα από τις ευρωπαϊκές πόλεις, όπως τσόχες, υφάσματα, γυαλικά, σιδηρικά, επιχρυσώματα. Κάθε κираτζής είχε συνήθως στην κατοχή του πέντε έως και δεκαπέντε, μολάρια και ένα άλογο, ενώ κάθε караβάνι αριθμούσε από εκατό έως εκατόν πενήντα ζώα. Έχουμε, ωστόσο, πληροφορίες και για τη συγκρότηση караβανιών από πολύ μεγαλύτερο αριθμό ζώων. Συγκεκριμένα ο Henry Holland αναφέρει ότι το 1810 ένας Γερμανός έμπορος είχε αποστείλει από τη Θεσσαλονίκη μια ομάδα από χίλια εκατό άλογα, τη μεγαλύτερη μέχρι εκείνη την εποχή.⁵⁰

Κάθε караβάνι συγκροτούνταν από πολλούς κираτζήδες, οι οποίοι διάλεγαν έναν υπεύθυνο, που ονομαζόταν Κάπο-Καρβάνης.⁵¹ Αυτός ήταν υπεύθυνος να βρει αγώγι, να πληρωθεί και να μοιράσει τα χρήματα στον κάθε κираτζή, ανάλογα με τα μολάρια του. Κάθε κираτζής μπορούσε να ελέγχει περίπου πέντε ή έξι μολάρια. Αν είχε παραπάνω έπαιρνε μαζί του και βοηθό, που ονομαζόταν κοπέλι ή χοσμικιάρης.⁵² Πολλές φορές οι κираτζήδες δεν αναλάμβαναν απλά τη μεταφορά των προϊόντων αλλά τα εμπορεύονταν οι ίδιοι, με αποτέλεσμα κάποιοι από αυτούς να εξελιχτούν τελικά σε εμπόρους.⁵³

Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, με την ανάπτυξη των συγκοινωνιών και κυρίως του σιδηροδρόμου, το επάγγελμα άρχισε να παρακμάζει. Τότε τα δρομολόγια των Περιβολιωτών κираτζήδων έγιναν πιο κοντινά. Συνήθως κουβαλούσαν σιτάρι από την Καλαμπάκα προς το Περιβόλι και άλλα ορεινά χωριά, επεξεργασμένη ξυλεία από τα νεροπρίονα του Περιβολίου προς τα Γιάννενα και άλλες πόλεις της Ηπείρου, προϊόντα από τον θεσσαλικό κάμπο προς το Πήλιο, απ' όπου έφεραν λάδι, ελιές και μήλα. Ένα ακόμα συνηθισμένο

δρομολόγιο ήταν η μεταφορά των οικογενειών των Περιβολιωτών από τα χειμαδιά προς τα βουνά.⁵⁴ Δεν ήταν τέλος ασυνήθιστο κάποιες φορές το «κιρατζιλίκι» να λειτουργούσε συμπληρωματικά με την κτηνοτροφία.⁵⁵

Το επάγγελμα του κираτζή, βέβαια, έπαψε να υφίσταται τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, εξαιτίας των μεταβολών στις μεταφορές, τη βελτίωση και διεύρυνση του οδικού δικτύου και τη διάδοση των φορτηγών. Οι Περιβολιώτες συνέχισαν, όμως, να απασχολούνται στον τομέα των μεταφορών και έτσι πολλοί στράφηκαν στην αγορά άδειας φορτηγού. Αξίζει να αναφερθεί ότι μέχρι και σήμερα στο Βελεστίνο από τους 18 ιδιοκτήτες φορτηγών αυτοκινήτων οι 15 είναι Περιβολιώτες.⁵⁶

Σε ό,τι αφορά στους υλοτόμους ή πριονάδες, αυτοί αποτελούν όπως είδαμε την τρίτη μεγαλύτερη επαγγελματική ομάδα στο Περιβόλι, συνολικά 67 άτομα. Τα χιλιάδες στρέμματα δασικής έκτασης του χωριού χρησιμοποιούνταν καταρχάς για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των ντόπιων σε ξυλεία, αλλά και για εμπορικούς σκοπούς. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες μέχρι το 1930 λειτουργούσαν στο Περιβόλι 29 νεροπρίονα,⁵⁷ όπου γινόταν η επεξεργασία του ξύλου. Η μεταφορά γινόταν είτε με τα μούλάρια είτε κυλώντας τους κορμούς στις πλαγιές των βουνών.⁵⁸

Η εφαρμογή του νεροπρίονου είχε αρκετά πλεονεκτήματα και ίσως μπορεί να θεωρηθεί η καταλληλότερη για την εκμετάλλευση του δασικού πλούτου στο φυσικό περιβάλλον της ορεινής Ελλάδας. Είχε μικρό κόστος παραγωγής, αφού ήταν φτιαγμένο σχεδόν εξ' ολοκλήρου από ξύλο, λειτουργούσε μόνο με την ενέργεια του νερού, μείωνε τον χρόνο επεξεργασίας και αύξανε τη δυνατότητα παραγωγής πριονισμένης ξυλείας, η οποία χρησιμοποιούταν για στέγες, πατώματα, κουφώματα. Τα νεροπρίονα δεν ήταν μόνιμα αλλά ο χρόνος λειτουργίας τους ήταν περιορισμένος. Όταν τελείωνε η δουλειά σε ένα μέρος το νεροπρίονο διαλυόταν, ορισμένα κομμάτια, που μπορούσαν να ξαναχρησιμοποιηθούν και, έτσι, ένα νέο νεροπρίονο στηνόταν κάπου αλλού. Στη δημιουργία ενός νεροπρίονου συμμετείχαν αρκετά άτομα και, μερικές φορές, μπορούσαν να συμμετέχουν, ως μέτοχοι κατά κάποιον τρόπο, και μη υλοτόμοι.⁵⁹ Οι υλοτόμοι ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες, τα λεγόμενα ισνάφια ή ρουφέτια.

Μια άλλη σημαντική κατηγορία επαγγελματιών που εμφανίζεται στον κατάλογο είναι οι τεχνίτες, στους οποίους περιλαμβάνονται διαφορετικές

υποκατηγορίες, όπως σαμαράδες, τσαρουχάδες, χρυσοχόοι, λαναράδες, λιναράδες, μαχαιροποιοί και οι ραφτάδες. Συγκεκριμένα, 52 άτομα ασχολούνται με τα παραπάνω επαγγέλματα, κάποια από τα οποία συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τις δύο βασικές επαγγελματικές κατηγορίες, δηλαδή τον αγωγιατισμό και την κτηνοτροφία. Οι τσαρουχάδες έφτιαχναν τα ανθεκτικά υποδήματα που ήταν απαραίτητα τόσο στους κτηνοτρόφους όσο και στους κिरατζήδες. Οι σαμαράδες αποτελούσαν βασικό γρανάζι κυρίως στον τομέα των μεταφορών. Κατασκεύαζαν και επιδιόρθωναν τα σαμάρια για τα άλογα και τα μουλάρια των κिरατζήδων αλλά και των τσελιγκάδων. Οι λαναράδες τέλος ήταν χαρακτηριστικό παράδειγμα απασχόλησης που εξαρτιόταν από την κτηνοτροφία και το πλεόνασμα μαλλιού. Έφτιαχναν το λανάρι, εργαλείο που χρησίμευε στην κατεργασία του μαλλιού και, πιο συγκεκριμένα, το ξάσιμο. Το λανάρι ήταν βασικό εργαλείο που σχετιζόταν με την οικιακή οικονομία, στο βαθμό που αυτή στηριζόταν ιδιαίτερα με την κατεργασία του μαλλιού.

Κάποιες από τις παραπάνω κατηγορίες τεχνιτών ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες. Σε ό,τι αφορά ειδικά τους ραφτάδες, που αποτελούν τη σημαντικότερη αριθμητικά κατηγορία τεχνιτών (23 άτομα), για την ύπαρξη της συντεχνίας τους μαρτυρά μια εικόνα που βρίσκεται στην κεντρική εκκλησία του Περιβολίου, τον Άγιο Γεώργιο, η οποία χτίστηκε το 1760. Ειδικότερα, μεταξύ των φορητών εικόνων του ναού, οι οποίες είναι έργο του Ιωάννη Καπεσοβίτη και χρονολογούνται από το 1770, βρίσκεται και μια στην οποία αναγράφεται η φράση «*δηα εξόδου ρουφετίου τερζήδων*»⁶⁰ και στη συνέχεια τα ονόματα των αφιερωτών. Το στοιχείο αυτό είναι αρκετά σημαντικό καθώς μαρτυρά ότι στο Περιβόλι και από πολύ νωρίς η συγκεκριμένη τέχνη υπερέβη τα πλαίσια της οικιακής υφαντουργίας και εξελίχθηκε σε εξειδικευμένο επάγγελμα.⁶¹ Κάποιες φορές οι Περιβολιώτες ράφτες έφευγαν από το χωριό και δούλευαν στην ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Ονομαστός ράφτης, που έζησε κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στο Βελεστίνο, ήταν ο Νικόλαος Τσέκος. Δούλευε όχι μόνο στο Βελεστίνο αλλά και σε πολλά άλλα χωριά του θεσσαλικού κάμπου, καθώς ήξερε να ράβει και «Καραγκούνικα»⁶² και είχε υπό την εποπτεία του 5-6 τσιράκια, παιδιά δηλαδή, στα οποία μάθαινε την τέχνη του.⁶³ Η φήμη του, ειδικότερα η «μαστοριά» και η «νοικοκυροσύνη» του, διασώζεται εμφαιτικά έως σήμερα στην προφορική παράδοση της κοινότητας.

Ένα σημαντικό στοιχείο που προκύπτει από τον εκλογικό κατάλογο είναι ότι αρκετοί ακόμη ήταν και οι Περιβολιώτες που ασχολούνταν με αγροτικές/γεωργικές εργασίες. Συγκεκριμένα καταγράφονται 23 κτηματίες. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς έρχεται σε αντίθεση με τις προφορικές παραδόσεις που αμφισβητούν οποιαδήποτε σύνδεση των Περιβολιωτών με τη γεωργία, ενισχύοντας έτσι τα σχετικά πορίσματα σύγχρονων ερευνών. Σε αντίθεση με την παγιωμένη αντίληψη που θέλει τους Βλάχους να απέχουν παντελώς από τις αγροτικές εργασίες, οι έρευνες αυτές δείχνουν ότι η γεωργία δε σταμάτησε ποτέ στα βλαχοχώρια και μάλιστα κατά τη διάρκεια της πρώιμης οθωμανικής περιόδου υπήρξε ιδιαίτερα εκτεταμένη.⁶⁴

Μπορούμε, βέβαια, να υποθέσουμε ότι η παρουσία των κτηματιών στον εκλογικό κατάλογο σηματοδοτεί και μία ουσιώδη μεταβολή στον επαγγελματικό προσανατολισμό, τις συνήθειες και εν τέλει στον τρόπο ζωής των Περιβολιωτών. Ειδικότερα, μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας και την αποχώρηση των μουσουλμανικών πληθυσμών, κάποιες οικογένειες αγόρασαν καλλιεργήσιμες εκτάσεις στα χειμαδιά και φαίνεται ότι άρχισαν να ασχολούνται περισσότερο συστηματικά με τη γεωργία. Η μετάβαση αυτή, από την κατά βάση κτηνοτροφική στη μεικτή ή και την αμιγώς γεωργική οικονομία, ανάγκασε κάποιες οικογένειες να παραμείνουν μόνιμα στα χειμαδιά, διακόπτοντας έτσι τις σχέσεις τους με το χωριό. Οι Περιβολιώτες που παραχείμαζαν στο χωριό Αβντουλάρ (σήμερα Νέο Περιβόλι) φαίνεται πως ήταν από τους πρώτους που ασχολήθηκαν με τη γεωργία. Χαρακτηριστικές είναι επίσης οι περιπτώσεις των Ιωάννη (Νάκη) Παπαρίζου (στον εκλογικό κατάλογο αναφέρεται ως κτηματίας), ο οποίος αγόρασε στο Κράνοβο, περιοχή κοντά στο Βελεστίνο, τσιφλίκι πέντε χιλιάδων στρεμμάτων,⁶⁵ αλλά και του Στέργιου Μπακάλη που απέκτησε μεγάλες κτηματικές εκτάσεις επίσης στην ευρύτερη περιοχή του Βελεστίνου. Βέβαια, ήδη από το 1889, γνωρίζουμε ότι οι Περιβολιώτες που διαχείμαζαν στην ευρύτερη περιοχή του Βόλου αγόρασαν τούρκικες περιουσίες, άρχισαν να ασχολούνται με τη γεωργία και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην περιοχή, δημιουργώντας τον βασικό οικιστικό πυρήνα της συνοικίας της Αγίας Παρασκευής.⁶⁶

Οι «έμποροι» αποτελούν μια επαγγελματική κατηγορία με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η σημασία της έγκειται στο γεγονός ότι παράλληλα με την

ημινομαδική κτηνοτροφία και τον αγωγιατισμό, το «εμπόριο» αναδείχτηκε ιστορικά σε έναν δεύτερο συμβολικό πυλώνα της κυρίαρχης εικόνας και ταυτότητας των Βλάχων, εκφράζοντας εκτός των άλλων τις αναπαραστάσεις περί μετάβασης από τη «βλάχικη παράδοση» στη «βλάχικη νεοτερικότητα».⁶⁷ Η ενασχόληση με το εμπόριο στο Περιβόλι σίγουρα δεν είναι αμελητέα, αν και δε μπορεί να συγκριθεί με την αντίστοιχη σε άλλα βλαχοχώρια, όπως, για παράδειγμα, στο κοντινό Μέτσοβο. Στον εκλογικό κατάλογο καταγράφονται ως έμποροι 20 άτομα, ενώ από άλλες πηγές είναι γνωστό ότι στις πόλεις που διαχειριζαν (Τρίκαλα, Γρεβενά, Θεσσαλονίκη) αρκετοί είχαν αναδειχτεί σε αξιόλογους εμπόρους. Στο Βελεστίνο, για παράδειγμα, το μεγαλύτερο ποσοστό του εμποροβιοτεχνικού κλάδου βρισκόταν στα χέρια των Περιβολιωτών.⁶⁸ Βασικό προϊόν που διοχέτευαν στις αγορές των πόλεων της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας ήταν τα μάλλινα υφαντά, τα οποία κατασκεύαζαν οι γυναίκες του Περιβολίου. Για παράδειγμα, στα παζάρια της Λάρισας, των Τρικάλων, του Βόλου ή του Βελεστίνου οι Περιβολιώτες έμποροι προωθούσαν πολύ συχνά τις φλοκάτες, βελόντζες, κουβέρτες ή κάπες που ύφαιναν οι συμπατριώτισσές τους. Έντονη εμπορική δραστηριότητα ανέπτυξαν επίσης οι Περιβολιώτες μετανάστες στην Αμερική. Επιπλέον, θα άξιζε να αναφερθούν και δύο ιδιαίτερες περιπτώσεις. Η πρώτη είναι αυτή του Αυρηλιανού Κωνσταντινέσκου,⁶⁹ ο οποίος κατά τη διάρκεια του Α Παγκοσμίου Πολέμου, έχοντας ως βάση τη Ρουμανία, ανέπτυξε εμπορικές σχέσεις μέχρι και το Πεκίνο. Η δεύτερη περίπτωση αφορά στον Στέργιο Παπατάκη, ο οποίος αφού πρώτα πήγε στην Αυστραλία, κατέληξε το 1905 στην Αντίς Αμπέμπα, όπου και ασχολήθηκε αρχικά με το εμπόριο τυριών, ενώ αργότερα έγινε ιδιοκτήτης του ξενοδοχείου Majestic. Τον ακολούθησε στην Αιθιοπία και ο αδερφός του Μιχάλης.⁷⁰

Βέβαια, ο αριθμός των «εμπόρων» αυξάνει σημαντικά, αν σε αυτούς υπολογίσουμε και τους διάφορους καταστηματάρχες, ακολουθώντας τον λόγο και τις αναπαραστάσεις των περισσότερων Περιβολιωτών. Οι καταστηματάρχες (αρτοποιοί, κρεοπώλες, παντοπώλες και καφεπώλες) αποτελούν ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό των εγγραμμένων του εκλογικού καταλόγου, συνολικά 72 άτομα. Αυτοί πουλούσαν ό,τι χρειάζονταν τα νοικοκυριά εκείνης της εποχής: μολύβι, βαμβάκι, σαπούνι, μεταξωτά, υφάσματα κ.ά. Επίσης, διέθεταν ζαχαρωτά και γλυκά, ενώ αρκετά ήταν και τα καταστήματα εστίασης που

προσέφεραν ψημένο κρέας (κεμπάπ) και κρασί.⁷¹ Κάποιοι από αυτούς τους καταστηματοάρχες εξασκούσαν και το επάγγελμα του κουρέα, για κανέναν, όμως, δεν φαίνεται να είναι το κύριο επάγγελμά του, καθώς δεν καταγράφεται κανείς κουρέας στον εκλογικό κατάλογο. Στους καταστηματοάρχες θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και τους καταγεγραμμένους ως ξενοδόχους (8), κατά πάσα πιθανότητα ιδιοκτήτες πανδοχείων ή χανιών. Γνωρίζουμε ότι το 1886 υπήρχαν στο Περιβόλι πέντε χάνια.⁷² Επιπλέον, η έρευνα στα συμβολαιογραφικά αρχεία του Βελεστίνου έχει δείξει ότι από τα έξι χάνια που υπήρχαν εκεί στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, τα περισσότερα βρίσκονταν στα χέρια Περιβολιωτών.⁷³

Σε κάθε περίπτωση, ο αριθμός των 72 καταστηματαρχών φαντάζει εκ πρώτης όψεως αρκετά μεγάλος. Ωστόσο, αυτός δεν αντιστοιχεί σε ανάλογο αριθμό καταστημάτων. Πολλά εξ αυτών αποτελούσαν οικογενειακές επιχειρήσεις,⁷⁴ στις οποίες μπορεί να απασχολούνταν περισσότερα μέλη της ίδιας οικογένειας, όπως, για παράδειγμα, ένας πατέρας με τους δύο του γιους. Σε μία τέτοια περίπτωση, για ένα κατάστημα έχουμε καταγεγραμμένους τρεις επαγγελματίες. Επιπλέον, κάποιοι Περιβολιώτες διατηρούσαν πιθανώς κατάστημα όχι στο Περιβόλι, αλλά στον χειμερινό τόπο διαμονής τους.

Μια άλλη κατηγορία που συναντάμε στον κατάλογο αφορά στα «επιστημονικά» επαγγέλματα. Ειδικότερα, καταγράφεται η ύπαρξη τριών ιατρών στο χωριό, των Ιωάννη Λιάπη, Ζήση Σακελλαρίδη και Κωνσταντίνου Σκύφτη. Αξίζει ακόμα να αναφερθούμε στην περίπτωση του δικηγόρου Ιωάννη Γραμματικού, ο οποίος, αφού τελείωσε το Γυμνάσιο Βόλου, εισάγεται το 1894 στη Νομική Σχολή Αθηνών. Το 1907 στο *Ετυμολογικό Λεξικό της Κουτσονοβλαχικής Γλώσσας* του Κωνσταντίνου Νικολαΐδη διαβάζουμε ότι «ο Ιωάννης Γραμματικός, δικηγόρος ἐν Βόλῳ, ἐκ Περιβολίου, Επαρχίας Γρεβενών», πιστοποιεί ότι στο λεξικό αποδίδεται με ακρίβεια η βλάχικη γλώσσα.⁷⁵ Το όνομά του, ωστόσο, δεν υπάρχει στον εκλογικό κατάλογο.

Όσον αφορά στα υπόλοιπα «επιστημονικά» επαγγέλματα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο αριθμός των δασκάλων (6), καθώς μας δίνει μία εικόνα για τη δυναμικότητα των σχολείων του χωριού. Θα πρέπει βέβαια να σημειώσουμε ότι, από τους έξι δασκάλους, οι τέσσερεις (Ιωάννης Βαρδούλης, Δημήτρης Ζδρούλας, Στέργιος Ζδρούλας, Λεωνίδας Κωνσταντινέσκου) δίδα-

σκαν σε ρουμανικά σχολεία και οι δύο (Ιωάννης Νασίκας και Σταύρος Οικονόμου) σε ελληνικά.⁷⁶ Τέλος μοναδική είναι η περίπτωση του Στέργιου Ντόντου, ο οποίος, παρόλο που το 1914 ήταν πρόεδρος της κοινότητας Βελεστίνου, είναι εγγεγραμμένος στον εκλογικό κατάλογο του Περιβολίου. Μάλιστα στην στήλη του επαγγέλματος αναφέρεται χαρακτηριστικά ως Πρόεδρος.

Συμπεράσματα

Όπως είδαμε, από τα στοιχεία του εκλογικού καταλόγου δεν προκύπτει μια μονοδιάστατη ενασχόληση των Περιβολιωτών με την κτηνοτροφία και τον αγωγιατισμό κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Ειδικότερα, αν αυτά επιβεβαιώνουν τις προφορικές μαρτυρίες περί πρωτοκαθεδρίας των επαγγεμάτων αυτών, αναδεικνύουν ταυτόχρονα τη διαχρονική σημασία της υλοτομίας, αλλά και την αυξανόμενη σημασία δραστηριοτήτων όπως η υφαντουργία και η ραπτική.

Ωστόσο, η ημινομαδική κτηνοτροφία διαμόρφωσε κατά κύριο λόγο το κοινωνικό και πολιτισμικό περιεχόμενο, αλλά σε μεγάλο βαθμό και την οικονομία της κοινότητας. Ο μεγάλος αριθμός προβάτων δημιουργούσε πλεόνασμα σε μαλλί, το οποίο έπρεπε να διοχετευτεί στην ευρύτερη αγορά, είτε μέσω της απευθείας εμπορίας του είτε μέσω της υφαντουργίας. Έτσι ένα μεγάλο μέρος της υφαντουργίας, του εμπορίου, αλλά και του αγωγιατισμού εξαρτιόταν από τη δύναμη της κτηνοτροφίας.⁷⁷

Σε κάθε περίπτωση, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα παρατηρείται μια αυξανόμενη επαγγελματική διαφοροποίηση μεταξύ των Περιβολιωτών. Αυτή εγγράφεται σε μια ευρύτερη διαδικασία οικονομικής μετάβασης της κοινότητας, η οποία έχει ξεκινήσει ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα και θα γενικευτεί κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, λόγω των δραματικών επιπτώσεων που είχαν στην ημινομαδική κτηνοτροφία οι διαδοχικές αγροτικές μεταρρυθμίσεις και οι συνακόλουθες αλλαγές στις χρήσεις γης. Παράλληλα, η βελτίωση του οδικού δικτύου και η εξάπλωση της χρήσης των φορτηγών αυτοκινήτων έκανε σταδιακά περιττή την ύπαρξη της άλλης βασικής επαγγελματικής

δραστηριότητας των Περιβολιωτών, του αγωγιατισμού. Σταδιακά η χρήση φορτηγών ζώων περιορίστηκε μόνο στους φθίνοντες κτηνοτρόφους και στους υλοτόμους για τη μεταφορά της ξυλείας από δύσβατες περιοχές. Η παρακμή των «παραδοσιακών» οικονομικών δραστηριοτήτων είχε ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση και των επαγγελματιών που κάλυπταν τις ανάγκες των κτηνοτρόφων και των αγωγιατών, όπως για παράδειγμα οι τσαρουχάδες, σαμαράδες, λαναράδες κλπ.

Οι αλλαγές αυτές μπορούν να ανιχνευθούν και στον εκλογικό κατάλογο καθώς ο αρκετά μεγάλος αριθμός κτηματιών φανερώνει αυτή τη μετάβαση από την μετακινούμενη κτηνοτροφία στη γεωργία και τη μόνιμη εγκατάσταση. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των κατοίκων του Νέου Περιβολίου, οι οποίοι μέσω αγορών ή των αγροτικών μεταρρυθμίσεων απέκτησαν γεωργικό κλήρο στο θεσσαλικό κάμπο, εγκαταστάθηκαν μόνιμα στα χειμαδιά, ήδη από τον Μεσοπόλεμο, και τελικά διέκοψαν τους δεσμούς τους με το Περιβόλι. Σε συνδυασμό με την αυξανόμενη αστικοποίηση και την υπερατλαντική μετανάστευση, αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη σταδιακή μετατροπή των Περιβολιωτών σε μια «κοινότητα εκτός εαυτού». ⁷⁸ Αν και αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για την μεταπολεμική περίοδο, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, οι Περιβολιώτες φαίνεται ήδη να μετασχηματίζονται ραγδαία σε μια πολυτοπική/διασπορική κοινότητα που, έχοντας ως συμβολικό κέντρο το χωριό, περιλαμβάνει περισσότερους τοπικά διαφοροποιημένους πυρήνες.

Ωστόσο, οι «ημι-νομαδικές» μορφές κοινωνικής οργάνωσης και πολιτισμικής οικειοποίησης του χώρου στη μακρά διάρκεια συνδέονται με την ιστορική διαμόρφωση και ηγεμονία αντίστοιχων γεωγραφικών αναπαραστάσεων, πολιτισμικών πρακτικών και μορφών κοινωνικής δικτύωσης. Με βάση τα πορίσματα αντίστοιχων ερευνών, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ακόμα και μετά τη παρακμή της υλικής του βάσης, και κυρίως της μετακινούμενης κτηνοτροφίας, ο ημι-νομαδισμός ως μορφή οργάνωσης και οικειοποίησης του χώρου συνεχίζει να διαμεσολαβεί τις υλικές, συμβολικές και φαντασιακές σχέσεις κοινότητας, τόπου και (βλάχικης) κουλτούρας. ⁷⁹ Υπό αυτή την έννοια, ανάγεται σε έμβλημα της εθνοτοπικής ταυτότητας των Περιβολιωτών. ⁸⁰

Πίνακας των επαγγεμάτων των κατοίκων της κοινότητας Περιβολίου,
όπως καταγράφονται στον εκλογικό κατάλογο του 1914

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΑΡΙΘ- ΜΟΣ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΑΡΙΘ- ΜΟΣ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΑΡΙΘ- ΜΟΣ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΑΡΙΘ- ΜΟΣ
Αγωγεύς	255	Σανδαλοποιός	15	Ζωέμπορος	3	Εργολάβος	1
Εργάτης	182	Καραγωγεύς	12	Ιατρός	3	Κηροποιός	1
Ποιμήν	145	Αρχιποιμήν	9	Ιερέυς	3	Μάγειρος	1
Υλοτόμος	67	Ξενοδόχος	8	Καφεπώλης	3	Μαθητής	1
Κρεοπώλης	28	Αγροφύλαξ	7	Υπηρέτης	3	Μαχαιροποιός	1
Αρτοποιός	23	Γεωργός	6	Βιβλιοπώλης	2	Μυλοθρός	1
Κτηματίας	23	Διδάσκαλος	6	Επιστάτης	2	Οινοπνευ/ ποιός	1
Ράφτης	23	Σαγματοποιός	5	Λαναράς	2	Πρόεδρος	1
Έμπορος	21	Αλευροπώλης	4	Λιναράς	2	Στραγα/ποιός	1
Παντοπώλης	18	Χρυσοχόος	4	Γραμματεύς	1	Ταχυδρόμος	1
Στρατιώτης	16	Δικολάβος	3	Εμποροϋπ/λος	1	Εργολάβος	1

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αυτό δεν ισχύει για την Τούργια (Κρασιά), βλαχοχώρι του σημερινού νομού Γρεβενών, που βρίσκεται νοτιότερα και σε χαμηλότερο υψόμετρο από τα προαναφερθέντα. Η κοινότητα αυτή χαρακτηρίζεται ιστορικά από μια οικονομία μεικτού τύπου, όπου συνδυάζεται η κτηνοτροφία, η γεωργία και η υλοτομία στο πλαίσιο ενός εδραίου τρόπου ζωής, αντίστοιχου με αυτόν των βλαχόφωνων κοινοτήτων της περιοχής της Ορεινής Καλαμπάκας και του Μετσόβου. Για την οικονομία και τον τρόπο ζωής αυτών των κοινοτήτων, βλ. Θ. Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι Τόποι τους: κοινω-*

- νικός μετασχηματισμός και «μεταμορφώσεις» της ταυτότητας σε μια βλαχόφωνη κοινότητα της Πίνδου, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα, 2009, και Φ. Γ. Δασούλας, *Ο αγροτικός κόσμος των Βλάχων της Πίνδου «Χώρα Μετζόβου» (18ος-19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη, 2019, αντίστοιχα.
2. Για την έννοια της «κοινότητας», βλ. Β. Νιτσιάκος, «Αντί εισαγωγής», στο *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου*, ό.π., σσ. 15-35. Για τα ρευστά χωρο-κοινωνικά όρια της κοινότητας στους (ημι)νομαδικούς και διασπορικούς πληθυσμούς βλ. Β. Νιτσιάκος, «Από την κοινωνιοδημογραφική αποσύνθεση στην συμβολική ανασυγκρότηση», ό.π. και την διαχείριση της κοινωνικής μνήμης. Η περίπτωση της Πυρσόγιαννης», στο Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995, σσ. 79-125, και Θ. Σπύρος, «Πολυ-τοπικότητα, Ιστορικότητα και ανα-συγκρότηση του Κοινωνικού: θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις της εμπειρικής εθνογραφικής έρευνας», *Αριάδνη, Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης*, τ. 16 (2011), σσ. 261-306.
  3. Οι εκλογικοί κατάλογοι, τα δημοτολόγια, τα μητρώα αρρένων, οι απογραφές μπορούν να προσφέρουν πλήθος πληροφοριών όχι μόνο για τη δημογραφική εξέλιξη αλλά και για την εθνολογική σύσταση ενός χώρου, τις ομιλούμενες γλώσσες, τα οικογενειακά δίκτυα, την κοινωνική διαστρωμάτωση. Σχετικά με τη χρήση τέτοιων πηγών, βλ. S. Marre, «La population du Royaume de Grèce (1834-1914). Les sources et leurs apports», *The Historical Review/La Revue Historique* [Online], τ. 6 (2010), σσ. 207-242. Αποτελούν, λοιπόν, βασικά εργαλεία που μας βοηθάνε να ανασυνθέσουμε την «μικροϊστορία» ενός τόπου. Γ. Γκλαβίνας, «Η επαρχία Κοζάνης μέσα από τον εκλογικό κατάλογο του 1920. Πληθυσμιακή σύνθεση, εκλογείς, επαγγέλματα, κοινωνικά δεδομένα», *Ιστωρ*, 15, (2009), σσ. 39-47, σ. 39.
  4. Εφημ. *Εμπρός*, 1 Ιουνίου 1915, σ. 3.
  5. Α. Ανδρεάδης, *Περί Απογραφής. Διάλεξις γενομένη εν τῷ Συλλόγῳ Παρνασσῶ τῇ 25 Οκτωβρίου 1907*, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1908, σ. 28.
  6. Τις προφορικές αυτές παραδόσεις αναφέρουν τόσο ο Weigand το 1889 όσο και οι Wace και Thompson το 1914. G. Weigand, *Οι Αρωμούνοι (Βλάχοι). Ο χώρος και οι άνθρωποι*, μετφ. Thede Kahl, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 2001, τ. Α' σ. 176, και A. J. B. Wace, M. S. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1989, σ. 174.
  7. Γ. Τσότσος, *Ιστορική γεωγραφία της Δυτικής Μακεδονίας. Το οικιστικό δίκτυο 14ος-17ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη, Σταμούλη, 2011, σ. 437.

8. Παρόμοιες παραδόσεις για την ίδρυση των χωριών, που αναφέρουν τη συνένωση μικρότερων οικισμών είναι πολύ συνηθισμένες και σε πολλά άλλα βλαχοχώρια. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε τη Σαμαρίνα και την Αβδέλλα, όπου η τοπική παράδοση υποστηρίζει ότι δημιουργήθηκαν με παρόμοιο τρόπο. Βλ. Α. J. B. Wace και M. S. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, ό.π., σ. 144 και 172.
9. Α. Χαλκιάπουλος, *Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική των βιλαετιών Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, Αθήνα, 1910, Β. Γούναρης, «Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας: Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940», *Μακεδονικά*, 29 (1993-1994), σσ. 209-237, I. D. Michailidis, «The War of statistics: Traditional recipes for the preparation of the Macedonian Salad», *East European Quarterly*, 32(1998), σσ. 9-21, και N. Gaber και A. Jovenska, «Macedonian Census Results. Controversy or Reality?», *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, τ. 7: 1 (2004), σσ. 99-110.
10. G. Weigand, *Οι Αρωμούνοι (Βλάχοι)*, ό.π., σ. 174.
11. Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (Διεύθυνσις Στατιστικής), *Απαριθμησις των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1915.
12. Θ. Κ. Π. Σαράντης, *Το χωριό Περιβόλι Γρεβενών*, ό.π., σ. 55.
13. Η απογραφή διενεργήθηκε το Δεκέμβριο του 1920, οπότε, όπως είναι φυσικό, ο πληθυσμός αναφέρεται κυρίως στους φύλακες που έμεναν τον χειμώνα στο χωριό. Γι' αυτό εξάλλου και καταγράφονται 18 άντρες και μόλις τρεις γυναίκες. Ο πραγματικός αριθμός των κατοίκων πρέπει να κυμαινόταν ανάμεσα σε 1000-2000 με βάση τον αριθμό των συμβούλων που εκλεγόταν στο χωριό. Κοινότητες που αριθμούσαν από 1000 έως 2000 κατοίκους μπορούσαν να εκλέξουν 6 τακτικούς συμβούλους και 4 αναπληρωματικούς. Το Περιβόλι εξέλεγε 5 τακτικούς και τρεις αναπληρωματικούς. Βλ. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Διεύθυνση Στατιστικής, *Λεξικό Δήμων, Κοινοτήτων και Συνοικισμών της Ελλάδας επί τη βάσει της απογραφής του έτους 1920, Μέρος Β'*, Αθήνα 1923, σσ. 216-217, και Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνση Στατιστικής, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδας κατά την απογραφή της 19 Δεκεμβρίου 1920*, Αθήνα 1921, σ. 170.
14. Θ. Κ. Π. Σαράντης, *Το χωριό Περιβόλι Γρεβενών*, ό.π., σ. 55.
15. Αυτή τη μετάβαση ενός μέρους του πληθυσμού από τον ημινομαδικό τρόπο ζωής στη μόνιμη εγκατάσταση καθώς επίσης και τις αιτίες που οδήγησαν σε αυτό περιγράφει διεξοδικά ο Weigand, αλλά επίσης οι Wace και Thompson. Βλ. Αντίστοιχα, G. Weigand, *Οι Αρωμούνοι (Βλάχοι)*, ό.π., σσ. 174-175, και Α. J. B. Wace και M. S. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, ό.π., σσ. 166-167.

16. A. J. B. Wace και M. S. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, ό.π., σ. 175.
17. Περισσότερα για την περίπτωση των θερινών οικισμών του Ιστόκ αλλά και γενικά για το φαινόμενο της μετακινούμενης κτηνοτροφίας, βλ. Κ. Ντάσιου, «Σημαντικές μεταβολές στις εποχικές μετακινήσεις των ποιμενικών οικογενειών της Βόρειας Πίνδου: Η περίπτωση του οικισμού Περιβόλι Γρεβενών (19ος – μέσα 20ού αι.)», *Η Δυτική Μακεδονία στους νεότερους χρόνους. Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας*, Γρεβενά, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, 2016, (σσ. 127-155).
18. Στο Σέλι πήγε ο Περιβολιώτης τσέλιγκας Μποζίνης με πενήντα οικογένειες. Βλ. Γ. Χιονίδης, «Οι ανέκδοτες αναμνήσεις του Γιώτη (Παναγιώτη) Ναούμ για τους Βλάχους της Ηπείρου και της Μακεδονίας στη διάρκεια του 19ου αι. και για την επανάσταση του 1878 στη Μακεδονία», *Μακεδονικά*, 24 (1984), σσ. 36-98, σ. 73.
19. Στα Μεγάλα Λιβάδια κατευθύνθηκε ο Περιβολιώτης τσέλιγκας Μπουικλής. Βλ. Γ. Ντόντος και Γ. Παπαθανασίου, *Το Περιβόλι η αετοφωλιά της Πίνδου*, Θεσσαλονίκη, 1973, σ. 81.
20. Σχετικά με τους Περιβολιώτες στην ευρύτερη περιοχή του Βόλου, βλ. G. Weigand, *Οι Αρωμούνοι (Βλάχοι)*, ό.π., σ. 238.
21. Σχετικά με το Περιβόλι βλ. Θ. Κ. Π. Σαράντης, *Το χωριό Περιβόλι Γρεβενών (Συμβολή στην ιστορία του Αρματολικίου της Πίνδου)*, Αθήνα, 1977. Γ. Ντόντος και Γ. Παπαθανασίου, *Το Περιβόλι η αετοφωλιά της Πίνδου*, Θεσσαλονίκη, 1973. Β. Νιτσιάκος, Μ. Αράπογλου και Στ. Λαΐτσος (επιμ.), *Το Περιβόλι της Πίνδου*, Περιβόλι, 1995. *Οι Βλάχοι της Μαγνησίας (Περιβολιώτες – Αρβανιτόβλαχοι)*, Βόλος, ΕΚΠΟΛ Μαγνησίας, 2009.
22. Αντίστοιχες περιπτώσεις αποτελούν οι Πυρσογιαννίτες, που κατάγονται από το ελληνόφωνο μαστοροχώρι Πυρσόγιαννη του νομού Ιωαννίνων, όπως και οι Γαρδικιώτες, που κατάγονται από το βλαχόφωνο ημι-νομαδικό χωριό Γαρδίκι του Άνω Ασπροποτάμου Τρικάλων. Βλ. Β. Νιτσιάκος, «Από την κοινωνιοδημογραφική αποσύνθεση στη συμβολική ανασυγκρότηση», ό.π., σσ. 79-125, και, Θ. Σπύρου, «Από το Γαρδίκι στο Γαρδικάκι: διαδικασίες αστικοποίησης μιας βλάχικης κοινότητας των Τρικάλων», *δοκιμές*, 8 (1999), σσ. 75-104.
23. Για τη συνοικία των Περιβολιωτών στα Τρίκαλα (Κουτσομούλια), βλ. Ν. Κατσόγιαννος, *Τα Τρίκαλα και οι συνοικισμοί τους*, Λάρισα, 1992, σ. 191.
24. Στις αρχές του 19ου αιώνα ο Πουκεβίλ αναφέρει χαρακτηριστικά «Σε μια καθορισμένη εποχή, που είναι η γιορτή του Αγίου Δημητρίου, οι πατριές γιορτάζουν ενωμένες στα ψηλώματα της Αβδέλλας, του Περιβολίου και της Σαν Μαρίνας (σήμερα Σαμαρίνα), που βρίσκεται σε Μακεδονική πλευρά της Πίνδου. Ύστερα

- από αυτή την τελετή, οι Γέροντες κάνουν συμβούλιο και εκλέγουν μερικές οικογένειες από τις πιο ρωμαλέες, για να αναλάβουν τη φύλαξη του οικισμού κατά τη διάρκεια της απουσίας τους». Φ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα*. Ήπειρος, Αθήνα, Τολίδη, 1994, σ. 345.
25. Θ. Κ. Π. Σαράντης, *Το χωριό Περιβόλι Γρεβενών (Συμβολή στην ιστορία του Αρματολικίου της Πίνδου)*, Αθήνα, 1977, σ. 50.
26. Πληροφορία από προσωπική συνέντευξη με Μιχάλη Σαράντη (1913-2008) και Γεωργία Σαράντη (1924-2006).
27. Πρβλ. Θ. Σπύρου, «Από το Γαρδίκι στο Γαρδικάκι», *ό.π.*
28. Βλ. σχετικά, Νιτσιάκος, «Από την κοινωνιοδημογραφική αποσύνθεση στη συμβολική ανασυγκρότηση», *ό.π.*
29. Για παράδειγμα, μία ομάδα Περιβολιωτών των Τρικάλων και της Καλαμπάκας ίδρυσε μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας ένα νέο θερινό χωριό στις βορειοανατολικές πλαγιές του Κόζιακα, την Κορομηλιά. Ένα μέρος αυτών διατηρεί ακόμα στενές σχέσεις με το Περιβόλι, ενώ άλλοι τις έχουν διακόψει.
30. Για την «παραδοσιακή» εικόνα των Βλάχων ως ημινομάδων κτηνοτρόφων και αγωγιατών βλ. J.-F. Gossiaux, «Introduction», στο *L'autre dans le Sud-Est Européen*, ειδικό αφιέρωμα του *Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon*, 9 (2002), σσ. 7-15.
31. Στο Βελεστίνο ο πρώτος «εθνοτικά» μεικτός γάμος έγινε το 1926, όταν η Βλάχα Ανδρομάχη Ντόντου παντρεύτηκε τον μη Βλάχο Βελεστινιώτη Ηρακλή Χατζάκο. Β. Καραμπερόπουλος, *Η Κτηνοτροφία στην περιοχή Βελεστίνου*, Αθήνα, 2005, σ. 37.
32. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της δολοφονίας, το 1927, του κοινοτικού συμβούλου Βελεστίνου Κυρίτση Βισβίκη από Περιβολιώτες κτηνοτρόφους. Τα βαθύτερα αίτια της δολοφονίας θα πρέπει να αναζητηθούν στις χρήσεις γης και τη δυσκολία των κτηνοτρόφων να βρουν επαρκή λιβάδια για τα κοπάδια τους στα τέλη της δεκαετίας του 1920, μετά την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης. Ο Βισβίκης είχε πρωτοστατήσει ως κοινοτικός σύμβουλος, προκειμένου να δοθούν εκτάσεις γης στους Μικρασιάτες πρόσφυγες και να εγκατασταθούν στο Βελεστίνο. Τις εκτάσεις αυτές, όμως, τα προηγούμενα χρόνια εκμεταλλεύονταν οι κτηνοτρόφοι, οι οποίοι είδαν τα συμφέροντά τους να θίγονται. Λίγες μέρες μετά τη δολοφονία, ένας Βλάχος κάτοικος του Βελεστίνου, αμέτοχος στην δολοφονία, σκοτώθηκε ως αντεκδίκηση. Ν. Κολιού, *Τα Βελεστινιώτικα. Χρονικά του Δήμου Φερών*, Βόλος 1993, σσ. 121-126.
33. Βλ. Θ. Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι Τόποι τους*, *ό.π.*

34. Ενδιαφέροντα στοιχεία για την πολιτισμική ταυτότητα των Περιβολιωτών, βλ. Μ. Κλιούμη, «Η πολιτισμική ταυτότητα των Περιβολιωτών Βλάχων του Βελεστίνου και το αστικό περιβάλλον», [Διπλωματική Εργασία Μεταπτυχιακού Προγράμματος], Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2014.
35. Αναλυτικός πίνακας των επαγγελμάτων παρατίθεται στο τέλος του κειμένου.
36. Λ. Καλλιβερέτακης, «Ιστορική έρευνα των οικισμών της Ελλάδας. Ερευνητικά ζητούμενα και προβλήματα των πηγών», *Τετράδια Εργασίας*, 18 (2003), σσ. 7-24, σ. 19.
37. Στην περίπτωση μας για παράδειγμα ο ημινομαδικός χαρακτήρας του χωριού.
38. Βλ. Γ. Σαββανάκης, «Οι Περιβολιώτες της Μαγνησίας. Ιστορία», στο *Οι Βλάχοι της Μαγνησίας (Περιβολιώτες και Αρβανιτόβλαχοι)*, ό.π. σσ. 63-66, όπου και υπάρχει πίνακας με τους 189 Περιβολιώτες μετανάστες στην Αμερική. Με την εξέλιξη της έρευνας ο αριθμός τους έχει ξεπεράσει τους 200. Ενδεικτικά αναφέρουμε κάποια νέα ονόματα, τα οποία λείπουν από τον πίνακα του βιβλίου: Γραμματικός Στέργιος (έφτασε στην Αμερική το 1906), Παλλάτος Κυριάκος (έφτασε στην Αμερική το 1912 και το 1923 έκανε αίτηση για να λάβει την Αμερικάνικη υπηκοότητα), Τσέκος Βασίλειος (έφτασε στην Αμερική το 1907 και το 1921 έκανε αίτηση για να λάβει την Αμερικάνικη υπηκοότητα), Τσέκος Δημήτριος (έφτασε στην Αμερική το 1921 και το 1927 έκανε αίτηση για να λάβει την Αμερικάνικη υπηκοότητα), Θεόδωρος Κουντούρης, ο οποίος άλλαξε το επώνυμό του σε Douiris (έφτασε στην Αμερική το 1915 και το 1925 έκανε αίτηση για να λάβει την Αμερικάνικη υπηκοότητα) κ.ά.
39. Ο αριθμός αυξάνεται ακόμα περισσότερο καθώς υπάρχουν περιπτώσεις που ενώ είναι καταγεγραμμένοι ως εργάτες, ξέρουμε από προφορικές μαρτυρίες ότι υπήρξαν μετανάστες στην Αμερική αλλά για διάφορους λόγους (ο πιο κοινός είναι τυχόν ορθογραφικά λάθη στην ψηφιοποίηση των αμερικανικών αρχείων που κάνει πολύ δύσκολη την ανεύρεση κάποιου) δεν μπορούν να ταυτοποιηθούν με τα αρχεία του Ellis island.
40. Γενικά για το τσελιγκάτο βλ. Α. Αρσενίου, *Τα Τσελιγκάτα*, Αθήνα, 1972. Β. Νιτσιάκος, «Η εξέλιξη της ημινομαδικής κτηνοτροφικής κοινότητας στα πλαίσια των εθνικών αγροτικών σχέσεων», ό.π., σσ. 261-284. Β. Νιτσιάκος, «Τσιφλίκι και τσελιγκάτο. Η συμπληρωματικότητα δύο κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών», στο Β. Νιτσιάκος, *Λαογραφικά Ετερόκλητα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1997, σσ. 88-95. Μ. Α. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, Αθήνα, Πορεία, 2004.
41. Β. Νιτσιάκος, «Η εξέλιξη της ημινομαδικής κτηνοτροφικής κοινότητας», ό.π., σ. 266.

42. *Αυτόθι*, σ. 265.
43. Όλοι αυτοί οι λογαριασμοί καθιστούσαν απαραίτητη την κατοχή ενός δεφτεριού. Το δεφτέρι είναι ένα μικρό τετραδιάκι, μικρού μεγέθους, με δώδεκα ή είκοσι φύλλα, που είχαν τα μέλη του τσελιγκάτου, προκειμένου να σημειώνουν τους λογαριασμούς. Πολλές και διαφωτιστικές πληροφορίες για την γενικότερη λειτουργία του τσελιγκάτου, τα έσοδα και τα έξοδα, τις τιμές των αγαθών, τις μετακινήσεις κ.ά. δίνουν τα δεφτέρια του Βουβουσιώτη τσέλιγκα Βασιλάκη, ο οποίος διαχειριζόταν μαζί με την πλειονότητα των Περιβολιωτών στο Βελεστίνο. Βλ. Στ. Μουζάκης, «Τιμές αγαθών και πολιτισμικά στοιχεία για τους κινητούς κτηνοτροφικούς πληθυσμούς του Βελεστίνου. Μαρτυρίες από έγγραφα και δεφτέρια του τέλους του 19ου. αιώνα. Αρχείο Βασιλάκη Βοβουσιώτου κατοίκου Βελεστίνου», στο Δ. Καραμπερόπουλος, Ε. Κακαβογιάννης (επιμ.), *Υπέρεια*, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Αθήνα, 1994, σσ. 315-344.
44. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους εμπορικούς δρόμους στα Βαλκάνια, τις συνθήκες διεξαγωγής του εμπορίου, τις χερσαίες μεταφορές, την ασφάλεια των ταξιδιών, τα καραβάνια και τους κिरατζήδες βλ. Α. Mehlan, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία», στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, Μέλισσα, 1979, σσ. 367-39, και D. Anoyatis-Pele, *Les communications terrestres dans la peninsule hellenique au XVIIIe siècle*, Διδακτορική Διατριβή, Paris, Ecole des Hautes Etudes en sciences sociales (EHESS), 1984.
45. *Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907. Τόμος Δεύτερος*, (επιμ.) Γεωργίου Χωματιανού, Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα 1907, σ. 135.
46. *Αυτόθι*, σ. 351.
47. Α. Mehlan, «Οι εμπορικοί δρόμοι», *ό.π.*, σ. 383.
48. Σύμφωνα με πληροφορίες του Βασίλη Σαββανάκη (1915-2010), γιου κिरατζή, μόνο στο Βελεστίνο τα άλογα και τα μουλάρια των Περιβολιωτών στα χρόνια της δεκαετίας του 1920 ήταν γύρω στα 700.
49. Λ. Γουργιώτη, «Οι Περιβολιώτες κिरατζίδες του Βελεστίνου», στο Δ. Καραμπερόπουλος και Ε. Κακαβογιάννης (επιμ.), *Υπέρεια*, *ό.π.*, σσ. 117-133.
50. Η. Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, μτφρ. Τάσος Βουρνάς, Αθήνα, Τολίδη, 1989, σ. 202.
51. Το πρώτο συνθετικό της λέξης προφανώς προέρχεται από την βλάχικη λέξη *caru* που σημαίνει κεφάλι. Άλλος τύπος που συνηθιζόταν για τον επικεφαλής ήταν και ο τύπος *baschi* ή κिरατζή-μπας από την τουρκική λέξη «μπας» που σημαίνει κεφάλι. Α. Mehlan, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια», *ό.π.*, σ. 383.

52. Πληροφορίες από προσωπικές συνεντεύξεις με τους Μιχάλη Σαράντη (1913-2008) και Βασίλη Σαββανάκη (1915-2010). Και οι δύο υπήρξαν γιοι παλιών κिरατζήδων. Ο Μιχάλης Σαράντης σε μικρή ηλικία πρόλαβε να ακολουθήσει τον πατέρα του σε κάποια από τα κοντινά ταξίδια. Σε ένα από αυτά μάλιστα το караβάνι έπεσε και θύμα ληστείας.
53. A. Mehlan, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία», ό.π., σ. 384.
54. Γ. Σαββανάκης, «Οι Περιβολιώτες της Μαγνησίας. Ιστορία», ό.π., σ. 42.
55. Β. Νιτσιάκος, «Η εξέλιξη της ημινομαδικής κτηνοτροφικής κοινότητας στα πλαίσια των εθνικών αγροτικών σχέσεων. Αναφορά στο παράδειγμα της Αετομηλίτσας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 8 (1986-87), σ. 269.
56. Αυτή η μετάβαση από τον παραδοσιακό αγωγιατισμό στους σύγχρονους τρόπους μεταφοράς συνέβη και σε άλλα βλαχοχώρια, όπως για παράδειγμα στο Γαρδίκι, όπου και εκεί πρώην αγωγιάτες ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1950 να αγοράζουν άδειες φορτηγών αυτοκινήτων. Βλ. Θ. Σπύρου, «Από το Γαρδίκι στο Γαρδικάκι», ό.π., σ. 89.
57. Θ. Κ. Π. Σαράντης, *Το Χωριό Περιβόλι Γρεβενών*, ό.π., σ. 82.
58. Σχετικά με τα νεροπρίονα βλ. Στ. Μουζάκης, «Τα νεροπρίονα στην Πίνδο. Μια ελάχιστη γνωστή εφαρμογή υδροκίνησης», *Τεχνολογία*, 7, (1994). Φ. Δασούλας, «Η υδροκίνηση στην ξυλουργική βιοτεχνία της Πίνδου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 41 (2007), σσ. 295-346, και «Η εφαρμογή της υδροκίνησης στην ξυλουργική βιοτεχνία της Πίνδου. Το παρελθόν της βιοτεχνίας και μια πρόταση μουσειακής ανάδειξης», Ανακοίνωση στο 5ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Ε.Μ.Π. και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. με θέμα «Παιδεία, Έρευνα, Τεχνολογία. Από το χθες στο Αύριο».
59. Στ. Μουζάκης, «Τιμές αγαθών και πολιτισμικά στοιχεία», ό.π.
60. Οι τερζήδες ήταν η ειδική κατηγορία ραφτάδων («χρυσοκεντητάδες») που κεντούσαν με τις κλωστές τα σχέδια πάνω στις στολές. Βλ. Α. Χατζημιχάλη, *Ραπτάδες-χρυσοράπτες και καποτάδες*, ανάπτυπο από το Αφιέρωμα στη μνήμη του Μ. Τριανταφυλλίδη, Αθήνα, 1960.
61. Πρβλ. Β. Ρόκου, *Η υφαντική οικιακή βιοτεχνία στο Μέτσοβο 18ος-20ος αιώνας*, Ιωάννινα, 1989. Θ. Σπύρου, «Από το Γαρδίκι στο Γαρδικάκι», ό.π., σσ. 80-81.
62. Αντίστοιχο παράδειγμα εξειδίκευσης στις «καραγκούνικες φορεσιές» αποτελούσαν οι Γαρδικιώτες ράφτες που εγκαταστάθηκαν κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές τους 20ού αιώνα στην Καρδίτσα. Βλ. Θ. Σπύρος, «Από το Γαρδίκι στο Γαρδικάκι», ό.π., σσ. 80-81 και Α. Καρανάσιος, *Ιστορικά-Λαογραφικά, Παραδόσεις Γαρδικίου Αθαμάνων*, Τρίκαλα, 1979, σ. 97.

63. Γ. Σαββανάκης, «Οι Περιβολιώτες της Μαγνησίας. Ιστορία», ό.π., σ. 52.
64. Βλ. σχετικά Φ. Δασούλας, «Κοινωνίες Βλάχων στον δυτικομακεδονικό χώρο. Δομικές συνάψεις και αποκλίσεις στη διάρκεια του χρόνου», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Δυτικής Μακεδονίας «Η Δυτική Μακεδονία στους νεότερους χρόνους»*, Γρεβενά, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, 2016, σσ. 105-125.
65. Ν. Κολιού, *Τα Βελεστινιώτικα. Χρονικά του Δήμου Φερών*, ό.π., σ. 114. Ο Ιωάννης Παπαρίζος διετέλεσε και κοινοτάρχης Βελεστίνου το 1909.
66. G. Weigand, *Οι Αρωμούνοι (Βλάχοι)*, ό.π., σ. 238.
67. Βλ. J.-F. Gossiaux, *Rouvoirs ethniques dans les Balkans*, Paris, PUF, 2002, σσ. 141-142. Θ. Σπύρος, «Οι ημι-νομάδες στην “πόλη”: η προπολεμική μετανάστευση των Βλάχων του Γαρδικίου στον Πειραιά», *Αριάδνη*, 15 (2009), σσ. 237-266 και 262.
68. Π. Καμηλάκης, «Επαγγελματικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες των κατοίκων του Βελεστίνου μετά την απελευθέρωση (1881-1940)», στο Δ. Καραμπερόπουλος και Ε. Κακαβογιάννης (επιμ.), *Υπέρεια*, ό.π., σσ. 171-219.
69. A. N. Hâciu, *Aromânii. Comert, Industrie, Arte, Expansiune, Civilizatie*, Cartea Putnei, Φωξάνη 1936, σ. 452. Στον εκλογικό κατάλογο ο ευρισκόμενος εκείνη την εποχή στο εξωτερικό Αυρηλιανός είναι εγγεγραμμένος ως εργάτης.
70. *Αυτόθι*, σ. 450.
71. Για τους επαγγελματίες του Περιβολίου, αρκετές πληροφορίες περιέχονται επίσης στο Γ. Ντόντος και Γ. Παπαθανασίου, *Το Περιβόλι. Η αετοφωλιά της Πίνδου*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 77. Πολύ σημαντική για το πλήθος των μαγαζιών στα ορεινά βλαχοχώρια της Βόρειας Πίνδου και τα προϊόντα που πουλούσαν είναι και η σχετική περιγραφή των Wace και Thompson για τη Σαμαρίνα στις αρχές της δεκαετίας του 1910. Βλ. A. J. B. Wace & M. S. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, ό.π., σσ. 44-45.
72. Ν. Σχινάς, *Οδοιπορική σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας. Φυλλάδιον πρώτον*, Αθήνα, 1886, σ. 56.
73. Δ. Παπαγεωργίου, «Τοπωνύμια περιοχής Βελεστίνου. Περαιτέρω έρευνα», στο Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Υπέρεια*, ό.π., σσ. 337- 419 και 360.
74. Τέτοιες χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι των τριών αδελφών Σαμαρά (Κρεοπώλες), των αδελφών Παπατόλια (παντοπώλες), Γιάτσιου (παντοπώλες. Πατέρας και γιος) κ.ά.
75. Κ. Νικολαΐδου, *Ετυμολογικόν λεξικόν της Κουτσοβλαχικής γλώσσης* (φωτοτυπική ανατύπωση ἄ έκδοσης 1909), Αθήνα, Πελεκάνος, 1999.
76. Βλ. σχετικά Γ. Σαββανάκης, *Η ρουμανική προπαγάνδα στο χωριό Περιβόλι (Από τα μέσα του 19ου αι. έως και τον Παγκόσμιο Πόλεμο)*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική

εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, 2011.

77. Στη γειτονική Σαμαρίνα οι οικογένειες επένδυναν κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού τα κεφάλαιά τους στην αγορά μαλλιού, το οποίο επεξεργάζονταν οι γυναίκες. Η τοπική αγορά μετατρεπόταν σε ένα μεγάλο πιστωτικό σύστημα, αφού το μαλλί έπαιρνε τη θέση του νομίσματος. Για τη σημασία του μαλλιού στην τοπική οικονομία των βλαχοχωριών, βλ. A. J. B. Wace & M. S. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, ό.π., σσ. 82-83. Επίσης για την υφαντική τέχνη σε ένα άλλο γειτονικό βλαχοχώρι, το Μέτσοβο, βλ. Β. Ρόκου, *Η υφαντική οικιακή βιοτεχνία στο Μέτσοβο 18ος-20ος αιώνας*, Ιωάννινα, 1989.
78. Βλ. Β. Νιτσιάκος, «Από την κοινωνιοδημογραφική αποσύνθεση», ό.π.
79. Βλ. Θ. Α. Σπύρος, «Οι ημινομάδες στην “πόλη”», ό.π., σσ. 242-244. Επίσης, Π. Καμηλάκης, «Ασπροποταμίτες επαγγελματίες σε αστικά κέντρα της κεντρικής και νότιας Ελλάδας 19ος-20ός αιώνας», στο Ε. Αυδίκος (επιμ.), *Ο Ασπροπόταμος στο χώρο και το χρόνο* (σσ. 182-222), Πρακτικά Συνεδρίου, Τρίκαλα, Φ.Α.Τ.Α., 2009.
80. Θ. Α. Σπύρος, «Οι Βλάχοι ημινομάδες του Γαρδικίου και ο Μεσοπόλεμος: κοινωνική μετάβαση και μνήμες της “παρακμής”». Στο Ε. Αβδελά, Ρ. Αλβανός, Δ. Κουσουρή, Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2017, σσ. 109-132, σσ. 125-127.